

ФГОС

ДАГЪУСТАН РЕСПУБЛИКАЙИН УРХБАННА ИЛИМДИН
МИНИСТЕРСТВО

Аь.Аь. Тахо-Годийин ччвурнахъ хъайи Дагъустандин
илимдинна ахтармиш ап1барин институт

**ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАХМИНАН ЛИХРУ
ПРОГРАММЙИР**

5-9 классар

МАХАЧКАЛА-2022

ПРОГРАММАЙИЪ АЙИДАР:

Гъаврикк ккаъбан кагъаз	
Предметдин уьмуми хасият.....	
Багъри литература аьгъю ап1бан мяна ва метлеб.....	
Учебный пландиъ багъри литературайи бисурайи йишв.....	
Багъри литература предметдин гъурулуш.....	
5 класс.....	
6 класс.....	
7 класс.....	
8 класс.....	
9 класс.....	
Учебный предмет «Багъри литература» аьгъю ап1баан натижйир.....	
Хусуси.....	
Метапредметный.....	
Предметдин.....	
Тематический планирование.....	
5 класс.....	
6 класс.....	
7 класс.....	
8 класс.....	
9 класс.....	

Гъаврикк ккаъбан кагъаз

5-9 классариз табасаран литературайин тахминан лихру программийр асас уьмуми образованиейин Федеральный государственный образовательный стандартин т1алабариз тълукъди тартиб дап1на. (Лиг: Федеральный закон 3 август 2018 йис. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» на основе требований федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования (Приказ Минобрнауки России от 31 мая 2021 г. № 287 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования»; зарегистрирован Минюстом России 05.07.2021 № 64101).

1995-пи йисан 5-9 классариь урхурайидари табасаран литературайиан гъадагъу аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1бан «Гъюкуматдин стандартар» чапдиан удуч1вну.

Гъюкуматдин стандартарин асас вазифа 5-9 классариь урхурайи баяр-шубари багъри табасаран литературайиан гъадагъу аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа тьяйин ап1уб ву.

Аьхиримжи вахтари ихъ уьлкейиь ва гъацира Дагъустандин халкъарин арайиь духънайи аьхю дигиш'валар натижа вуди халкъдин образованиейин улихъ дийигънайи меселйирра дибдиан дигиш шула. Гъаддиз асас духъну табасаран литература ихъ республикайин мектебариь кивбан вазифйирра, урхурайидари гъадагъу аьгъювалар, удукъувалар ва бажаранвалар ахтармиш ап1барра заан т1алабарихъна гъюра.

Россияйин Федерацияйин 2010-пи йисан къабул дап1найи «Образованиейикан» вуйи къанунди (законди), ихъ гъюкуматдин образованиейин мяна-метлебнаъ ва гъурулушдиь аьхю дигиш'валар т1аъну, образованиейин принципар тьяйин гъап1ну: образованиейин инсан бадали вуйи хасият, инсан азадди аргъаж хъувал сабпи йишв'ин дивуб, образованиейиь азадвал ва гизаф саб-сабдилан асиллу рякъяр ва гъацдар жарадар хъуб мялум дап1на.

Гъаму Закондин (къанундин) бинайиин алди, Россияйин Федерацияйин вари регионариь, дурарин арайиь Дагъустандиьра, заан урхбан заведенйирриьра ва мектебарийьра Федерацияйин гъюкуматдин образованиейин къюбпи наслин стандартар (ФГОС) къабул гъап1ну.

Вузариз ва мектебариз кюмек вуди издательствйири жара предметариан йиц1бариинди методикайин китабар адагъна, амма, гъайифки, багъри литературайиан дицдар я китабар, я программийр, ясан методикайин улупбар вари адаъну адар ва мектебариз, мялимдихъна, биц1идарихъна

дуркъну адар.

Заан классариъ урхурайидари фуну мектебариъ урхурашра, табасаран литературайиан гъадагъу аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1бан гъюкуматдин стандартар ишлетмиш дап1ну ккунду. Дурар (стандартар) гъийин мектебдиъ гъабхурайи ва гъарсар мялимдикан т1алаб ап1урайи ляхнихъди лап сигъ аьлакъайиъ айидар ву.

Дупну ккундуки, мектебарин тажрубайи улупурайиси 5-9 классариъ табасаран литературайиан уьмуми аьгъювалар ахтармиш ап1бар гъахурашра, мялимарин ахтармиш ап1бариъ гъийин йигъазкъан педагогикайин саб вуйи т1алабар к1ули уьрхюри адар. Хъа жвуван хилиъ багъри литературайиан аьгъювалар, вердиш'валар ва удукъувалар ахтармиш ап1бан саб къайда «Гъюкуматдин стандартар» айиган, шли литературайиан ахтармишар гъахурашра, литературайиан дарс туврайи мялимди, школайин директори вая завучди, гъирагъдилан дуфнайири варидари урхурайидарин уьмуми аьгъювалар тьяин ап1баъ улупнайи варидариз саб вуйи материаликан, табшуругъарикан, суаларикан мянфяаьт ктабгъуру. Гъаци гъашиган, гъюкуматдин стандартар ахтармишар гъахруризра кюмек бадали гъязур дап1найидар ву.

Гъаму гъюкуматдин стандартар багъри литературайиан урхурайидарин аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин диб, бина вушра, мялимди баяр-шубарин аьгъювалариз къимат дивруган, дурар гъарсар к1ул-к1улди, жа-жаради ахтармиш ап1уру, гъаз гъапиш, гъарсарихъди гъабхру ляхни урхурайидарин уьмуми аьгъювалар дикъатлуди ва тамамди адашвуз кюмек тувру.

Дупну ккундуки, ахтармиш ап1бан бадали улупнайи вари табшуругъар ва суалар багъри литературайин программиз ва литературайин хрестоматйириз асас духъну гъязур дап1найидар ву. Ахтармиш ап1урайирихъан, вахтназ лигну, литературайин эсерар, табшуругъар ва суалар дигиш ап1узра шулу, амма 5-9 классарин табасаран литературайин программийн т1алабарилан улдуч1вну ккундар.

Урхурайидарин аьгъюваларин, вердиш'валарин ва удукъуваларин дережа ахтармиш ап1баъ гъар йигъандин, гъяфтайин, вазлин натижайиъ гъахру ахтармишариъра аьхю метлеб а.

Уьмуми образованиейин ва пишекарвалин мектебдин реформайи дибдин рякъярин т1алабарихъди тархъну урхурайидарин аьгъювалар, вердиш'валар ва удукъувалар ахтармиш ап1руган, мялимди, баяр-шубарин эдеблувалин ва эстетикайин рякъ'ан вуйи артмиш'вал ва художествойин литературайин эсерарин гъаври хъупан ва дурариз дюзди къимат тувбан дережара гъисабназ гъадабгъуб лазим гъюру.

Урхурайидарин уьмуми аьгьюваларин, бажаранваларин дережа ахтармиш ап1биинди дурарин хьуркьуваларин гьаммишан гюзчивал гьабхуз, бязи ученикарин аьгьювалариь гьалат1ар, нукьсанар агуз, айи камивалар арайиан адагьуз, урхурайидар дикьат аьгьюваларихьди тямин ап1уз шарт1ар агуру.

Реформайи мектебдин улихь диврайи метлеблугу меселйириккан саб урхурайидариз художествойин тягьсил ва эстетикайин тербия тувбан ляхин имбубсан ужу ап1уб ву. Диди баяр-шубарин юк1вариь эстетикайин гьиссар артмиш ап1уб, искусствойин эсерарин, багьри юрдарин ва табиаьтдин гюрчегвалин, ва девлетлувалин гьаври хьуз ва кьимат тувуз аьгью ап1уб ккун ап1ура. Гьаму т1алабар кьуркьувалиинди к1ули адагьбаь багьри литературайин мумкинваларра аьхюдар ву, фицики дидихь гьам аьгьювалар ва гьамсана тербия тувбан аьхю кьувват хьа.

«Предметдин уьмуми хасият» Гьийин мектебдин асас паярикан, мектебдиь айи биц1идар уьмрихьна, халкьдин арайиь чпи фици духьну ккундуш вердиш ап1уб ву. Мьалум вуйиганси, му ляхни литературайин дарсари аьхю роль уйнамиш ап1ура. Биц1ирин табиаьдихьна, жвуван ватандихьна вуйи патриотизм за дап1ну ккунду.

Гьаму дигиш'валарилан асиллу вуди халкьдин образованиейин меселйирра дибдиан дигиш шула. Уьмуми образованиейиь шулайи дигиш'валар фикирназ гьадагьну табасаран литературайиан баяр-шубари гьадагьурайи аьгьювалар ахтармиш ап1бан бадали варидариз саб вуйи, сабстар т1алабар айи документ «СТАНДАРТАР» дюзмиш дап1на ва чапдиан удуч1вна.

2012-2013 – пи йисари Тахо-Годийин ччвурнахь хьайи педагогикайин институтдин гьуллугьчйири ч1алнан ва литературайин лихру программйир чапдиан адаьну. Думу программйир аьдати формаийинди дюзмиш дап1найидар ву, ва душваь тувнайи разделар гьи ухьуз Федерацияйин гьюкуматдин образованияйин стандартари (ФГОС) фици т1алаб ап1ураш дюзмиш дап1надар.

«ФГОС – дин программйири т1алаб ап1урайи натижйир» Му программйир, гьийин йигьан Федерацияйин гьюкуматдин образованияйин стандартари (ФГОСди) фици т1алаб ап1ураш, гьаци дюзмиш дап1найидар ву.

Ц1ийи программйир гьаци дюзмиш дап1наки, душваь сьаьтарин кьадар улупнашра, мектебдиь лихурайи мялимдихьан дурар чаз лазим вуйи саягьниинди ишлетмиш ап1узра ихтияр тувра, яна думу гьаци к1уру гаф вуки, эгер аьгью ап1урайи эсериз шубуб сьаьт улупнаш хьа уву думу эсер кьуб сьаьтна аьгью ап1уз хьуркьраш, имбу саб сьаьт жара эсериз тувуз шул. Му программйир тахминан (примерный) программйир ву. Гьаци вуйиган,

гъаму программийр асасназ гъадагъну, гъарсар мялимди чаз чан хусуси лихру программийр гъязур дап1ну ккунду.

Программийр 5 – 9 классариз дюзмиш дап1найидар ву. Мушваъ, гъам классариъ ляхин ап1урайи мялимариз кюмек вуди тематический планированиера тувна.

5-9 классариъ багъри литературайин тарихнан курс аьгъю ап1ура. Программайи эсерар хронологияйин къайдайинди урхуб ккун ап1ура. Му классариъ 17-пи йисаз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан писателарин эсерар аьгъю ап1уру. Табасаран мектебдиъ багъри литература аьгъю ап1урайи курснак табасаран ва Дагъустандин чневалин халкъарин фольклориан ва литературайин тербияйинна аьгъювалар тувбан аьхю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Мектебдиъ аьгъю ап1урайи багъри литературайин курс къюб йишв'ина жара шула.

5-7 классариъ литературайиан гъахру дарсарин бинайиъ табасаран халкъдин ва Дагъустандин халкъарин мелзнан яратмиш ап1барин, 20-пи аьсриз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан литературайин к1ул'инди вуйи художествойин эсерар урхуб ва аьгъю ап1уб дивна.

5-7 классариъ 8-9 аьсрарин табасаран ва дагъустан литература, 20-пи аьсрин табасаран ва дагъустан литература тувра.

Гъарсаб классдин курс тема ва тарих жигъатнаан ерлешмиш шула, фицики диди урхурайидарин аьгъювалар къайдайиз хуз, дурариз эсерар тарихнан гъякъикъи вакъийирихъди аьлакъалу вуйибдин, эсерариъ жюрбежюр деврарин ва вахтарин уьмур ва инсанарин образар улупурайибдин гъаври хъуз аьгъю ап1уру.

5-7 классариъ литературайин эсерар хронологияна тема жигъатнаан ерлешмиш дап1на.

8-9 классарин курсну баяр-шубар 10-11 классариъ кивру дагъустан литературайин курснан эсерар аьгъю ап1баз гъязур хъпан рольра уйнамиш ап1ура.

Программайи улупурайи писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гъякънаан вуйи мялуматарин неинки художествойин текстнан, хъа гафнан художникдин уьмрин ва яратмиш ап1барин метлеблувалин гъаври ахъуз кюмек дап1ну ккунду. Литературайин дарсари урхурайидарин фикриъ писателин текрар даршлу сурат яратмиш ап1уради ккунду.

Писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гъякънаан вуйи материал программийиъ 5 классдилан башламиш дап1ну тувра. 5-7 классариъ мялимиди писателин биографияйин асас далилариз ва дугъан яратмиш ап1бариз аьгъю ап1урайи эсерихъди, аьлакъалу вуди уьмуми характеристика

тувру. 8-9 классариъ писателин уьмрин ва яратмиш ап1барин рякъ агъю ап1руган, мялимди, жикъи мянйириъ къайд дап1найи эсерариз характеристика туври, дугъан уьмрин ва яратмиш ап1барин деврихъди таниш ап1уру.

Программайиъ ихъ халкъдин зегъметнан ва женгнан гъунара дериндиан ва ачухъди улупурайи эсерар урхбу ва агъю ап1бу хусуси йишв бисура, фицики урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбаъ дурарин метлеблувал ахъюб ву.

Литературайин эсерар урхбахъди сабси, дурарин мяна-метлеб ва художествойин хусусивалар агъю ап1бахъди сабси, урхурайидари литературайин теорияианра агъювалар гъадагъуру. Думу художествойин эсер дериндиан гъисс ап1бан ва урхурайидариз идеяинна эстетикайин тербия тувбан бадали чарасуз лазим вуйи шарт1 ва дакъат ву.

Теорияйин материалар агъю ап1уб 5 классдилан башламиш шула. Эгер сифте классариъ литературайин теорияиан вуйи мялуматар гизафна-гизафси художествойин эсерарин формайинна ч1алнан зиин гюзет ап1бар к1ули гъахураш, заан классариъ дурар гъюблан-гъюбаз дерин шула ва ккат1арщура.

Гъарсаб классдиъ темайиз вая разделиз тялукъ вуйи к1ул'инди урхбан бадали аьлава вуйи материалра улупура. Аьлава вуйи эсерарикан мялимдихъан урхурайидари ч1ал ккат1абцбан ва литературайин гъадагънайи агъювалар хъанара мягъкам ва дерин ап1бан бадали ишлетмиш ап1уз, мянфяаът ктабгъуз шулу, фицики дурар учебный пособиейикра каъра.

Урхурайидариз литературайин тягъсил тувбан меселйир хъуркъувалариинди гъял ап1баъ классдин гъирагъдиъ урхбу лайикълу йишв бисура. Дюзди ва агъяди тешкил гъап1у классдин гъирагъдиъ урхбу баяр-шубарин агъювалар яркъу, хъа культурайин дережа за ап1уру. Классдин гъирагъдиъ урхбу бар-шубарин терефнаан художествойин эсерарихъна вуйи интерес за ап1уру, гъурху шейънаан к1ул адабгъуз ва дидиз дюз къимат тувуз вердиш ап1уру.

5-9 классариъ классдин гъирагъдиъ урхбаан сюгъбатар гъахбан бадали программайиъ махсус сяътар улупна. Думу дарсар бадали эсерар мялимди сабпи аьлавайиъ улупнайи сиягъдиан гъядягъюру. Гъадму сиягъдиан эсерар баяр-шубариз к1ул'инди урхузра (чпи гъядягъну) теклиф ап1ура. Му ляхниъ баяр-шубари гъамусдин литературайин эсерар гизаф урхуз гъитбаз асас фикир тувну ккунду.

Классдин гъирагъдиъ урхбан дарсариъ баяр-шубари гъурху китабарин сюгъбатар, литературайин тамшир, тясирлуди урхбар ва гъурхдар ктитбар

тешкил аплуру, гъурху эсерин мянайиз тялукъ вуйи бици сягънийир улупуру ва жара серенжемар къабул аплуру.

Программайи урхурайидарин мелзалан вуйи ва бикбан члалнан жюрбежюр вердиш'валар арайиз хпан бадали, ара хътадабтлри илчлхбар гъахбаз ахю фикир тувра. Гъаддиз лигну гъарсаб классдин программайи литературайиан гъахру урхбан ва бикбан ляхнарин асас жюрйир тувна. Думу ляхнарин жюрйир литературайин эсер агъю аплбахъди сигъди аьлакьалу ву.

Мялимди бикбанси мелзалан вуйи ляхнинра жюрбежюр жюрйир клули гъахруган урхурайидар вахт ккимиди чарасуз гъаврикк ккауб лазим гъюру, дурари табасаран члалнаан гъадагънайи агъювалариканра, удукъувалариканра мянфяаьт ктабгъуб лазим гъюру. Табасаран члалнан дарсарихъан тафавутлу вуди, литературайин дарсарий баяр-шубари аьлакьалу урхуб чаз хас вуйи мянайинди, гюрчегвалин дакъатаринди девлетлу шулу, фицики мушваь урхбан ва бикбан ляхнарин вари жюрйир литературайин эсер агъю аплбахъди ужуди аьлакьалу шула.

Программайи къайд дапнайи урхурайидарин агъюваларихъна асас вуйи тлалабари агъю гъаплу эсерин мяна ва художествойин хусусивалар, литературайин теорияйин мялуматар, программайи киваьлан аплбан бадали теклиф аплурайи текстар, хъа заан классарий литературайин месэлийриз тялукъ вуйи гъюкуматдин документар агъяди хъуб ккун аплура.

Гъарсаб классдин программайи тлалаб аплуб къюб йишваз жара шула: 1) эсерин тартиб аплбан удукъувалар; 2) урхбан удукъувалар.

Программайин жара предметарихъди вуйи аьлакьйирин разделиь багъри литература урхбан, жара предметарихъди – табасаран члалнахъди, урус литературайихъди, тарихдихъди ва жара хъанара аьлакьалу аплбан мумкинвалар тйин дапна. Амма мялимди литературайин дарсар табасаран члалнан вая тарихдин дарсариз илтликлну ккундар. Урхурайидар эсерий ихтилат гъабгъюрайи тарихи вакьийирихъди таниш аплури, думу дурариз тарихнан агъю далиларийин асасламиш дапну ккунду. Клулин метлеб литературайин эсеринна гъадму вая жара предметдин арайиь айи аьлакьа тйин аплуб ву.

«Жара предметарихъди вуйи аьлакьа» Багъри литературайин жара предметарихъди вуйи аьлакьйирикан классдин гъирагъдиь урхбан дарсарий ва классдин гъирагъдиь гъахру серенжемарий яркъуди мянфяаьт ктабгъуз шулу.

Литературайин дарсар классдин гъирагъдиь гъабхру ляхнихъди (кружокар, диспутар, литературайин вечерар ва утренникар, музейриз,

концертариз ва спектаклийириз гъягъюб, литературайин краеведение ва гъ. ж.) яркъуди аьлакьалу дап1ну ккунду.

Программайиъ классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъар тувна. Теклиф аплурайи эсерари баяр-шубарин классдин гъирагъдиъ урхурайи литературайин диб тешкил дап1ну ккунду. Хъа гъадму саб вахтна мялимдихъан, ляхнин шарт1ариз лигну, саб классдиз теклиф аплурайи эсер жара классдиз гъабхуз ва сиягъариз чаз ккуниси дигиш'валар хуз шулу.

Багъри литературайин программйир, урус литературайин программйир чешнеди гъадагъну, гъамциб планиинди дюзмиш дап1на:

ПРОГРАММИРИН УЪМУМИ МЕСЕЛЙИР:

1. Чан литературайихъна вуйи агъювалар артухъ ап1уб, гьаммишан урхуб ва ч1ал ккат1арццуб тартиб ап1уб.
2. Литература халкъдин медениятдин (культураин) асас пай вуйиваликан мялуматар ади хъуб.
3. Литература искусствойин саб пай вуйиб агъю ап1уб. Урхурайидар литературайин процесдихъди, тарихдихъди ва халкъдин медениятдихъди (культурайихъди) таниш ап1уб, литературайин, этнокультурайин аьдатар кайи художественный эсерарин гъавриъ ауб.
4. Багъри литературайин ужударстар эсерар агъю ап1уб.
5. Художественный текст интерпретация, ахтармиш ап1уз ва камивалар улупуз удукъувал.
6. Гафнан устадвалин мяна лап дериндиан агъю ап1уз дубгъувал.
7. Яратмиш'валарин заин ляхин ап1уз улупуб.
8. Улхуб ва ч1ал ккат1арццуб.
9. Гъирагъдиан материал гъадабгъну ишлетмиш ап1уз удукъуб.

УЧЕБНЫЙ ПРЕДМЕТ «БАГЪРИ ЛИТЕРАТУРА» АБГЪЮ АПІБААН НАТИЖИИР

Хусуси натижа (личностные результаты):

- 15 - 20 программийан вуйи эсерар к1ваьланди абгъяди хьуб;
- урхпан устадвал тешкил ап1уб;
- гъурху эсериз хусуси кымат тувуз удукьуб;
- жвуван хусуси урхуб дюзмиш ап1уб.
- гъурхубдикан хусуси лигбар ади хьуб.
- гъаржюрейин жанрийр ишлетмиш ап1ури творческий ляхнар гъахуз удукьуб;
- тарихдихъди аьлакьа айи творческий ляхнар гъахуб;
- тарихи темийр ишлетмиш ап1уб ва думу темйирихъна хусуси лигбар ади хьуб.

Предметарин арайиь айи натижа (метапредметные результаты):

- устадвалиинди план дюзмиш ап1уз удукьуб;
- гъаржюрейин китабарин абгъювалар гъадагъуб;
- гъурху эсерин далилар улупуз удукьуб (лазим вуйишваь цитатийр улупуб);
- тастикь ап1бан абгъювалар дюзмиш ап1уз удукьуб.
- интернетдихъди ва жара дакъатарихъди ляхин ап1уз удукьуб;
- эсерин анализ ап1руган, лазим вуйи далилар хуз удукьуб.
- гъаржюрейин кититбар ишлетмиш ап1уб;
- гъурху материал яркъу ап1бан рякъяр;
- хусуи лигбар ади хьуб.

Предметдин натижа (предметные результаты):

- программийн объемдиь улупнайи эсерарин абгъювалар;
- гъурху эсерарин абгъювалар;
- литературарин эсерар анализ ап1уз удукьувал. Эсерин идейно-художественный мянайиз кымат тувуз удукьуб;
- эсерин мянайихъди теорияин понятийр ишлетмиш ап1уз удукьуб (композиция, завязка, кульминация, развязка, пролог, эпилог ва гъ.ж.)
- эсерарин игитариз кымат тувуб, дурарин йишв улупуб;
- эсерин игитрихъди аьлакьа вуйи асас понятийр абгъяди хьуб (литературарин игит, игитрин ччвур, гъиллигъ ва хасият, улхпан хасият, имбу игитарихъна вуйи рафтар ва шаирин кымат).

- литературайин эсерин анализ аплуз удукьуб (эсерарин жанр, композиция, сюжет улупуз удукьуб ва игитариз характеристика тувуб);
- литературайин эсерин анализ аплуз удукьуб (тарихи гьядисйир ишлетмиш аплури);
- художественный эсерар историко - литературныйиirsi кьабул аплуб;
- гьурху эсерарикан уьмуми мялуматар ади хьуб.

БАГЪРИ ЛИТЕРАТУРА ПРЕДМЕТДИН ГЪУРУЛУШ РАЗДЕЛИН МЯНА ВА МЕТЛЕБ (СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ РАЗДЕЛ)

5 – класс

КучІвбан дарс

Инсандин уьмриь китабдин метлебувал. Гафнан искусство вуйи литературайин гьакьнаан сабпи мялумат. Табасаран литература урхбан предметси мектебдиь аьгью аплуб. Табасаран литература дагьустан литературйирин арайиь.

Халкьдин мелзнан яратмиш аплбар

Табасаран халкьдин махьвар:

“Аслан ва нежбер”, “Кьюр хялижв”, “Сулан аьмлар”, “Квасагайин кьантІа йиц.

“Аслан ва нежбер” махьвраь инсандинна вягьши гьайванатдин арайиь айи дуствал улупуб. Инсандин ихтиятсузвали дурарин дуствал чІур аплуб. Аплурайи гафнан жавабдарвал.

“Кьюр хялижв” махьвраь касибрин мяргьяматлувал улупуб, варлуйин кьискьисвал биябур аплуб.

“Сулан аьмлар”. Махьвраь гьайванатарин жюрбежюр хасиятар: сулан аьмалдарвал, девдин аьвамвал, жанаврин ахмакь’вал ва швеьдин буш’вал улупуб.

“Квасагайин кьантІа йиц”. Махьвраь Квасагайин аьмалдарвал ва Амирин тьямьгарвал, гьанихвал улупуб. Касиб халкьдин арайиан вуйи инсанар язухь шлуси улупуб.

Литературайин теория. Махьварин гьакьнаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали: "Кьюларин цІа Тарлан”. “Хьял гьаплурин хьюхьяр гьядатІуб”. “Сулу жанавриз муг убхуз фици аьгью гьаплнуш”.

Табасаран халкьдин мяьлийир:

“КІару гату – темпел гату”, “Сумчрин мяьлийир”, “Кавха”, “Дадайиз шуран дерди”.

“Клару гату – темпел гату” мяълийиъ гатдин темпелвалик кялхъюб. Зегъмет адлу апІуб. Мяълийин илтІибкІу мяна. Дидиъ сатирайин ва зарафатнан лишнар.

“Сумчрин мяълийир” халкъдин аьдатарин мяълийир вуди хъуб. Мяълийирин шадвал. Дурарин чІалнан гюрчегвал ва хусуси лишнар.

“Кавха” мяълийиъ халкъдин кавхайихъна вуйи ажугъ ва даккнишин улупуб, кавхайин инсансузвал. Халкъдин кюгъне уьмрин гъагъивал.

“Дадаиз шуран дерди” мяълийиъ шуран мектебдиъ урхуз юкІв хъайивал улупуб. Урхурайидариз гележегдиъ илим лазим вуйивал тасдикъ апІуб.

Халкъдин мяълийирин жюрйир. Мяълийирин чІалнан хусусивалар.

Литературайин теория. Халкъдин мяълийирин гъякънаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали: “Аьрз айиз”. “Сумчрин мяълийир”.

“Касибвал”.

Абйирин гафар ва мисалар

Абйирин гафариъ ва мисалариъ халкъдихъна ва Ватандихъна вуйи ккунивал улупуб, темпелвал, алчагъвал, хаинвал нигъ апІуб. Дурариъ халкъдин камаллувал ва зигъмин деринвал улупуб. Абйирин гафарин ва мисаларин чІалнан тясирлувал ва гюрчегвал. Дурарин диш ва илтІибкІу мяна.

КІул’инди урхбан бадали: Абйирин гафар ва мисалар.

Дургъунагъар

Дургъунагъариъ халкъдин аькъюл, зигъим, яратмиш апІбан фантазия ва гюзет апІбар улупуб. Дургъунагъарин художествойин хусусивалар. ЧІалнан суратлувал.

КІул’инди урхбан бадали: Дургъунагъар.

Литературайин теория. Халкъдин мелзнан яратмиш апІбарин мялумат.

БикІбан ляхин

Литературайин махъвар:

Ш. Къазиев. “Хъинцамегъмер”

Махъвраъ Хъинцамегъмран касиб яшайиш. Гъяйванатарин хасиятар. Хъинцамегъмринин улубкъу дюшюшнаъ инсанарин хасиятар, уьмрин шартІар улупуб. Махъвран чІалнан цІалцІамвал, гюрчегвал, шикиллувал.

Ш. Шагъмарданов. “Арфани Афни”

Махъвраъ мейвйирин кюмекниинди инсанарин арайиъ шлу рафтар улупуб. Афни аргъаж хъупахъ, лакран “агъалйирин” дидихъна вуйи рафтар дигиш хъуб.

Эсериъ халкъдин махъвариз хас шулайи лишнар. Чалнан суратлувал ва тясирлувал, диалогдин метлеблувал.

Ю. Базутаев. “Ватан”

Махъвраъ багъри Ватандихъна вуйи ккунивалин къувватлувал къайд апІуб. Хюрчабан Нюгъдинна паччагъдин риш Магъийин ккунивал. ГъютІрахъимдин образ. Дадайин бализ ккилигуб. Махъвраъ айи улдучІвбар. Чалнан тясирлувал.

Литературайин теория. Литературайин махъвран гъякънаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали: М. Митаров “Гъюрмат, аьдалат, беркет”.

XVIII- XIX-ни аьсрин дагъустан литература:

Къ. Сяид. “Мурсалхандиз нянат”, «Йиз чарх къяляхъ илтІибкІнуки».

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.

Шиърариъ касиб халкъдиина аьрвалар хурайи истисмарчи синифдин вакил хандин инсафсузвал пислемиш апІуб. Дурариъ гъадмугандин деврин халкъдин читин яшайиш устадвалиинди улупуб. Халкъдин барабарсузвал ачухъ апІуб. Шаирин касиб халкъдин гележег ужуб ва акуб шлуваликан вуйи умудар ва дугъан дидкан вуйи инанмиш’вал.

Шиърарин чалнан хусусивалар.

С. Сулейман. “Бахтавар йигъар аьгъдайхъуз”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.

Шиъриъ шаири Дагъустандиъ дишагълийин пашман ва гъагъи уьмрикан ихтилат апІуб. Дишагъли азад апІуб ва дугъаз барабарвал тувуб. Совет девриъ дагълу дишагълийин уьмриз гъафи аьхю дигиш’валари шаирик аьхю шадвал кипуб.

Шиърин художествойин рякъ’ан вуйи хусусивалар. Текрар шулайи рефрендин метлеблувал.

Литературайин теория. Рефрендин ва гъушмайин гъякънаан мялуматар.

Аь. Иминагъаев. “Фягълайин уьмур”, “НивкІси гъушну читин вахтар”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар. Улихъди фягълийирин бахтсуз къисмат: гъагъи зегъмет, гаш’вал, ихтиярсузвал. Дурариз хузаинари, десятникари истисмар апІуб. Шаири фягълийириз азадвал бадали дих апІуб.

“НивкІси гъушну читин вахтар” шиъриъ фягълийир зулмиккан ккудучІвбиин шаири аьхю шадвал апІуб.

Литературайин теория. Гафарин диш ва илтИибкІу мяна. Ташбигъдин гъякънаан мялумат.

XX-пи аьсрин 1-пи пайнан табасаран литература

А. Жяфаров. “Хлинцар кайи зиянкар”, “Марччлихънин ихтилат”, “Чру палтар али швев”, “Йиччв айи гъарзар”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.

Повестдиъ дагълу уълкейин табиаьтдин гюрчег шиклар яратмиш апІуб. Инсан табиаьтдин камаллу ва дугъри эйси вуди хьуб. Инсандинна багъри табиаьтдин сабвал. Хлинцар кайи зиянкрин гъиллигъар. Эсеривъ ЦПараблин метлеблувал. Чалнан гюрчегвал. Табиаьт жанлу апІуб. Повестдиъ ихтилатчийин образ.

Литературайин теория. Жанлу апІбан гъякънаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали:

А. Жяфаров. “Балугъар гъяйи рукар”, “Хлинцар кайи зиянкрин аьхир”.

БикІбан ляхин.

М.Шамхалов. “Улдугну гъибихъу бахт”, “Мердимазар”, “Улдугну гъибихъу бахт”, эсеривъ улихъдин вахтарин бицІидарин читин уьмур улупуб. Аьлидарин фикирлувал ва дирбаш’вал. Дагълуйирин уьмриъ гъаши дигиш’валар. Эсерин ччвурнан мяна.

“Мердимазар” шиъриъ табиаьтдихъна вуйи ккунивал.

Шиърин мяна-метлеб ачухъ апІуб.

Литературайин теория. Диалогдин ва монологдин гъякънаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали: И. Шагъмарданов. “Штун кІулар”.

М. Шамхалов. “Баркаллудар”.

БицІи Селмийинна Аьлибеган гъушарихъна вуйи ккунивал. Селмийин йитим шюхъарихъна вуйи гъиссар. Аьлибегу чав туву гаф кІулиз адабгъуб — зиянкар бисуб. БицІи игитариз колхоздин правлениеи чухсагъул мялум апІуб. Жямяаьтлугъ девлетнан гъайгъушнаъ. Ихтилатнан ччвурнан мяна.

Литературайин теория. Ихтилатнан гъякънаан мялумат.

КІул’инди урхбан бадали: З. Дашдемиров “Гъюрмат”. Ш. Къазиев. “Казимдин ччил”.

М. Митаров “Живанариз”

“Живанариз” шаирин васият. Шиъриъ гъахи бабан чІалнахъна вуйи ккунивал за апІуб.

Литературайин теория. Художествойин литературайин чІалнан гъякънаан мялумат. Прозайин ва поэзияйин чІал. Везин ва ритм.

Предметарин аьлакыйир. **Табасаран чIал.** Диалогдин гьякънаан мялумат (5 класс). **Тарих.** Табасарандин улихьдин вахтнакан ихтилат. Дагъустандин шагърарикан ва гъуларикан ихтилатар (мялумат).

Музыка. Къасум Мягъямадовдин музыка. Халкъдин мяълийир.

Э. Ханмягъмадов “Абайин васият”.

Поэмайиь Ватандин Аьхю дявдин йисари совет инсанарин ватанпервервал, дирбаш’вал ва игитвал улупуб. Абйиринна веледарин рюгънан сабвал. Нинайин кIван аьхювал. Маратди абайин васият кIулиз адабгъуб. Дугъан хасиятнан лишнар совет инсандин хасиятнан лишнар вуди хьуб. Поэмайиь кагъзарин роль.

Литературайин теория. Литературайин игитрин гьякънаан мялумат.

КIул’инди урхбан бадали: И. Шагъмарданов. "Август, 42-пи йис”.

Дагъустан литературайиан М. С. Ягъ’яев. "Салават”.

“Салават”. Повестдин кIулин мяна — ватандаш дявдин игитарин гъунарачIивиди гъузууб. Эсерин кIулин игит Салават, дугъан образ.

Эсериь къюб насул улупуб, насларин арайиь айи аьлакья.

Эсерин гъурулуш, дидин художествойин тадарукар.

Н. Юсупов. “Мялум дару солдтикан баллада”.

Эсериь Ватандин Аьхю дявдиь чпин жанар диву мялум дару совет солдтарин уьмумиламиш дапIнайи сурат яратмиш апIуб.

Солдтин дирбаш’вал ва игитвал халкъдин юкIвариь гъаргандиз гъюрматлуди гъубзууб. Эсерин чIалнан тясирлувал.

Мягъямад-Загъид Аминов. “КIваълан гьягъдар читин йигъар”.

Шиъриь пашман байвахтнан дявдин къяляхъ гаш йисар. Баяр-шубарин ризкънахъна ккунивал, дидиз гъюрмат.

Эсерин чIалнан хусусивал.

КIул’инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. “Постниин”.

Предметарин аьлакыйир. **Дагъустандин тарих.** Аьхю имтигънарин йисар: "Вари фронт бадали, вари гъалибвал бадали”. Дагъустанлуйир Ватандин Аьхю дявдин фронтариь (V класс).

М. Мягъяммадов. “Табут”.

Ихтилатнаъ бицIи бадин зегъметнахъна вуйи аьшкъ, дугъан удукъувал улупуб. Усман чан абайин ляхин давам апIурайир вуди хьуб. Ихтилатнаъ суратнан метлеблувал.

БикIбан ляхин

XX-пи аьсрин II-пи пайнан табасаран литература:

М. Шамхалов. “БицIи ватанпервер”.

"Бици ватанпервер". Эсерий Ахью дявдин йисари ихъ халкъди фронт бадали далу терефнаъ гъизигу фидакар зегьмет улупуб. Бици Гъурбан ватанпервервал. Эсерий нянатлу душман пислемиш апуб.

Литературайин теория. Портретдин гъякънаан мялумат.

К1ул'инди урхбан бадали: М. Шамхалов. «Гъалибвал».

П. Асланов. "Теклиф".

Шиърий дагълу гъулан гъяйбатлувалин тяриф апуб. Багъри юрдарин инсанарин к1ван ачухъвал, мяргъяматлувал улупуб. Табиабтдин гюрчегвалин суратар яратмиш апуб. Шиърин ч1ал.

Бик1бан ляхин.

Литературайин теория. Эпитетдин гъякънаан мялумат.

К1ул'инди урхбан бадали: Ш. Къазиев. "Хазна".

Ш. Шагьмарданов. "Гатдин чирккв".

Ихтилатнаъ инсандинна гъяйванатдин арайиъ айи рафтар улупуб. Бицидарин гатдин чиркквлихъна вуйи ккунивал. Чирккв гъурхуллуваликкан азад апруган, бицидарин дирбаш'вал. Бици баярин хасиятарин лишнар.

К1ул'инди урхбан бадали: А. Агдадашев. "Къюрдну дагъларий".

А. Агъмедов. "Хъадукар".

Шиърий улубкъурайи хъадукран шикил. Жанлу шулайи табиабтдин дигиш'валар. Шиърий ч1алнан жанлувал ва суратлувал.

К1ул'инди урхбан бадали: П. Асланов. "Ярквраъ", А. Агъмедов. "Ригъди гъатху нурарихъди...", Ш. Шагьмарданов. "Хъадукран чархачи".

Предметарин алакъйир. **Табасаран ч1ал.** Гафарин дюз ва илт1ибк1у мяна. Синонимар. Антонимар. Тема (яркью ва ккуру) ва текстнан асас фикир (V класс).

Текрар ап1бан бадали.

К1ваълан ап1бан бадали: Абйирин гафар, мисалар ва дургъунагъар (урхурайидари гъядягъну). "Клару гату-темпел гату".

Ц1. Гъямзат. "Аслан ва гъюр" (мялимдин теклифниинди 5-6 бенд).

А. Жяфаров. "Аквнахъган" ("Пагъ-пагъ-пагъ..." гафарилан "хъадукра уткан даршлу мутму айк1ан!" гафариинакъан).

М. Шамхалов. "Живанариз".

А. Агъмедов. "Хъадукар" ("Жили т1урччура завариз..." гафарилан "Тазат1анна таза мукъмар" гафариинакъан).

Гъябгъурайи деврин шаирарин шиърар (2-3 шиир урхурайидари чпи гъядягъну

Класдин гъирагъдий урхру эсерарин сиягъ

V класс

“Табасаран нагъларин гъварч” (Мягъячгъала, 1968) ва “Табасаран халкъдин махъвар” (Мягъячгъала, 1977), китабариан табасаран халкъдин махъвар.

“Табасаран мисалар” (Мягъячгъала, 1970), “Табасаран халкъдин гавагъиар” (Мягъячгъала, 1978), “Табасаран халкъдин мисалар” (Мягъячгъала, 1991) гъварчариан табасаран халкъдин абйирин гафар, мисалар ва дургъунагъар.

“Халкъдин ирс” (Мягъячгъала, 1974), гъварчнаан табасаран халкъдин мяълийир.

“ДеккучИмир”. Дагъустан халкъарин бицидариз вуйи фольклорин эсерарин гъварч (Мягъячгъала, 1982).

А. Жяфаров. Хлинцар кайи зиянкяр (Мягъячгъала, 1974).

Э. Ханмягмадов. Абайин васият (Мягъячгъала, 1960). Гъапури ипур.

Б. Митаров. Кюмексуз йитим. Ушвурикар. Малла Пингъаз. (Хабар тув ихъ дустариз. Мягъячгъала, 1974).

М. Шамхалов. Баркаллудар (Мягъячгъала, 1964). Юкъур бабан бай (Йиз гъахи гъулан ччвурнахъ. Мягъячгъала, 1950).

И. Шагъмарданов. Йиз ватан. Штун клулар (Штун клулар. Мягъячгъала, 1972).

М. Митаров. Гранитдин али кюкйир (Мягъячгъала, 1975).

Т. Мягъямедов. Шад хабар (Мягъячгъала, 1965).

Къ. Межидов. Ликарик хлинцар кайи Аьлуш (Мягъячгъала, 1977).

Ц1. Гъямзат. Ислягъвал дявитан гужлиб ву.

Къ. Сяид. Псинч1

Р. Гъямзатов. Маша.

К. Абуков. Лику мешебегийин гъайгъушнар. Циийи мектеб ва зиян дубхънайи жанаврин чирккв.

Ф. Аьлиева. Дявдин уклу кюкйир.

А. Агъададашев. Марчлихънинна дояркайин мяъли. (Асландин сумчир. Мягъячгъала, 1957).

З. Дашдемиров. Колхозникарин аьшкъ. Марчлихъан Абукар (Йиз к1ван эрзиман. Мягъячгъала, 1975).

Р. Рашидов. Дагълариз хъадукар фици гъафнуш, гъаддикан. ДеккучИмирин к1ул'ина фу гъафнуш, гъаддикан.

Б. Ражабов. Дуствалин к1ап1лиъ. Ватан. Улубкъну а ухъуз азгар хъадукар (Аманат. Мягъячгъала, 1978).

М. Расулов. Дадайин гаф.

Ш. Къазиев. Ихтилатар (Аку цадлар, 1977). Махъвар (Уъыйир апру сул, Мягъячгъала, 1990). Гъулаъ (Ярхла рьякъ, Мягъячгъала, 1979).

П. Асланов. Къюрд. Аъзиз уълке (Шиърар. Мягъячгъала, 1978).

Ю. Базутаев. Баб. Жинжал бицир вуйза... (Хъадукран мархъ, Мягъячгъала, 1976).

Ш. Шагъмарданов. Рьякъюъ учІвруган. Салам, Москва. Гъавгъарин йиф. (Чархачи. Мягъячгъала, 1979). КучІлях.

А. Аъгъмедов. Буржи. Багъри халкъ. Дагъдин сурат. МикІ. ЦІурутІларин чвул. (Шавгъар. Мягъячгъала, 1981).

М. Аълиев. Къюдюхар. (Байвахтнан жилгъйир. Мягъячгъала, 1981).

V классдин литературайиан мелзналан ва бикІбиинди гъахруляхнарин асас жюрйир

Художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар чкиди урхуб.

КІваълан дапІнайи художествойин эсерар ва эсерариан вуйи чІукІар тясирлуди урхуб.

Гъурху эпосдин бици эсерин вая эсериан вуйи саб чІукІнан мяна мелзналан ва дибикІну (изложение) гъядягъюри ва тамамвалиинди ктибтуб.

Урхурайи эсериан мелзналан жвуван фикрариинди сочинение яратмиш апІуб: суалназ ккатІабццу жаваб тувуб.

Мелзналан саб шикил дюзмиш апІуб.

КІул'инди гъурху эсериз (эсерин игитарихъна ва гъядисйирихъна вуйи жвуван рафтар ачухъ апІури) мелзналан кымат тувуб.

Предметарин аълакъйир. Табасаран чІал. Текстнан ва дидин паярин гъякънаан мялуматар. Аъдати план. ЧІалнан стилин гъякънаан мялумат. Аъдати улхбан, илимдин ва художествойин чІалнан стиларин гъякънаан мялуматар. Хабар тувбан саягънан текстариан жикъиди ва ккатІабццну изложенйир дикІуб (жюрбежюр шей'арикан ва гъяйванатарикан), хабар тувбан саягънан (жюрбежюр шей'арикан) сочиненйир дикІуб (V класс)

6 – класс

КучІвбан дарс

Художествойин литературайин тарихнан гьякънаан мялумат. Литература жямьяатлугъ уьмрихъди ва тарихнахъди сигъди аьлакьалу хьуб.

Халкъдин мелзнан яратмиш апІбар “Ургур чвуччвун гьала”.

Кьисайиъ улупнайи тарихи гьядисйир ва дураар кІули гьягьюрайи вахт. Чат терефнаан чапхунчйирин вягьшивал ва инсафсузвал. Дагълуйирин дирбаш'вал ва игитвал, дураарин душмнарихъна вуйи ажугъ ва Ватандихъна вуйи ккунивал. Ургур чвуччвун ватанпервервал. Чуччун хиянаткарвал.

Эсериъ ватандиз хаинвал апІуб. Кьисайиъ чІалнан хусусивал. Дидиъ аьламатнан лишнарин роль.

Литературайин теория. Кьисайин гьякънаан мялумат.

КІул'инди урхбан бадали: М. Митаров. “Чударин васият”. Ш. Къазиев. “Ямисат”.

Халкъдин мяълийир:

«Адру вахтна гьякъ-аьдалат пай кайи», “Залум”, “Таригьули”, “Бабан дерди”, «Адру вахтна гьякъ-аьдалат пай кайи”.

Мяълийиъ халкъдин гьагъи гьял, уьмрин аьдалатсузвал улупуб. Халкъдин ужуб гележегдикан вуйи умудар.

“Залум” мяълийиъ халкъдин варлуйирихъна, зулумкрарихъна вуйи дакнишин ва ажугъ улупуб. Зулумкрарин инсафсузвал ва рягьимсузвал, гьанихвал ва тямьягькарвал, ягьсузвал ва инсафсузвал.

Гележегдиъ зулмар терг ва аку уьмур яратмиш шлувалиин вуйи касиб халкъдин инанмиш'вал.

Мяълийин чІалнан гюрчегвал ва тясирлувал.

“Таригъули” – табасаран халкъдин совет деврин мяъли вуди хъуб. Мяълийиъ сюгъбат гъабхурайи тарихи вахт ва вакъийир. Халкъдин явлалу революционер Таригъули Юзбегов баркаллу апӀуб. Эсерин уьмрин гъякълувалин диб. Мяълийиъ Таригъулдин уьмрин ва ляхнин жюрбежюр терефар улупуб. Дидиъ игитариз тялукъ вуйи мяълийирин лишнар. Мяълийин художествойин хусусивалар.

“Бабан дерди”. Мяълийиъ Ватандин дявдиъ веледар талаф гъахъи дадаин дерд ва хажалат улупуб. Баяр душмандин мухриъ мюгъкамди дийигъуб. Эсериъ ригъдин ва дифарин образарин метлеблу роль. Интонацияйин хусусивалар.

КӀул’инди урхбан бадали: Гъякъ-аьдалат адру дюн’я гъябкъюнзуз”.

Предметарин аьлакъйир. Дагъустандин тарих. Дагъустандин халкъ Деникинди хъди женгнаъ. (VI класс).

БикӀбан ляхин

Литературайин баснийир.

ЦӀ. Гъямзат. “Фил ва зимз”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Басняйиъ чан къувватниин инанмиш вуйи филин лагълагъвал, зимзран дирбаш’вал ва аьмалдарвал улупуб. Басняйин мяна, дидин чӀалнан жанлувал ва хусусивал.

И. Шагъмарданов. “Къюрдуз гъязур дарши къюл”.

Басняйиъ зегъмет адлу, хъа темпелвал биябур апӀуб. Темпел къюлу гъуншйирин ужудар насигъятар ибак дарапӀуб. Темпелвалин натижа. Эсерин чӀалнанна халкъдин урхбан чӀалнан багахълувал.

Къ. Рамазанов. “ЧӀамччна арф”, «БитӀна сул”.

Баснийирин къурулуш ва дурарин мяна. Баснийирик кайи гъяйванатарин образар. Баснийирин чӀал.

Литературайин теория. Басняйин ва аллегорияйин гъякънаан мялуматар. Художествойин эсерин идеяйин гъякънаан мялумат (басняйин насигъят).

КӀул’инди урхбан бадали: И. Шагъмарданов. “ЧӀягъчӀягъна луф”. Б. Ражабов. “Ккуккум”.

Предметарин аьлакъйир. Табасаран чӀал. Табасаран чӀалнан лексикайин девлетлувал. ЧӀалнан аслиан айи ва жара чӀалариан гъафи гафар. Кюгъне гъаши ва цӀийиди арайиз гъафи гафар. Литературайин чӀал ва диалектар (нугъатар) (VI класс).

ХӀХ-пи аьсрин дагъустан литература

Уь. Батирай. “Игитрикан мяълийир”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Мяълийириъ шаири жилижвуван жилирвал ва игитвал адлу апЉуб, усалвал, гучЉрувал танкъид апЉуб. Мяълийирин фикрин деринвал, дурарин чЉалнан суратлувал.

Й. Къазакъ. “Душман ханариз”, “ДарапЉри”.

Шаирин уъмрикан ва яратмиш апЉбарикан мялуматар.

Касиб халкъдиз истисмар апЉури гъаши ханариз шаир ачухъди аьксиди удучЉуб. Халкъдин душман сар хан ваъ, вари ханар, беглар, вари девлетлуйир вуйиб тасдикъ апЉуб. Сабпи шиърин мяна-метлеб къюбпи шиъриъра давам хъуб. “Ухъу хандин буржнакк ккадрахъри!” дих апЉбан мяна ачухъ апЉуб.

Шиърар дюзмиш хъуб, дурарин художествойин дакъатар.

К. Шаза. “КЉван гъарай”, “Урччуразу жвуванури, жарари...”

Шиърариъ дагълу дишагълийин бахтсуз къисмат улупуб, думу жвуванурира, жарарира урччурайиб, дурари дугъ'ина аьрвалар хурайиб субут апЉуб. Шиърар халкъдин эсерариз багахълу хъуб.

С. Сулейман. “Дубг йибхъ, ву, къюгъне замана”, “Ихъ къувват”, “Веледдиз”.

Шаирин уъмрикан ва яратмиш апЉбарикан мялуматар.

Касиб дагълуйири улихъди аьгъ гъапЉу мучЉу йигъар кЉваина хуб. “Дубг йибхъ ву, къюгъне замана” шиъриъ касиб дагълуйирин пашман уьмур улупуб. 1917-пи йисаз улихъна дурариз урхуз мумкинвал адарди хъуб. Эсерин чЉалнан къатЉивалар ва кЉулин фикир.

“Ихъ къувват” шиъриъ ихъ уьлкейин аьхювал ва къудратлувал улупуб. Ихъ гъюкуматдин ислягъвалин сиясат. Халкъари чпиз хушбахтгележег дюзмиш апЉуб. Халкъарин къувват фиткан ибарат вуш, ачухъ апЉуб, гъиссар ва фикрар.

“Веледдиз” шиъриъ айи насигъатар, баяр-шубариз тербия тувбан ляхниъ дурарин метлеблувал.

Шиърарин чЉалнан хусусивалар.

XX-пи аьсрин 1-пи пайнан табасаран литература

А. Жяфаров. “Москва”.

Шаирин уъмрикан ва яратмиш апЉбарикан мялуматар.

“Москва”. Шаирин Москвайихъна вуйи ватанпервервалин гъиссар. “Уьмрин унтЉаъ айи ул” Москвайихъна вуйи ккуниввал ва гъяйранвал, шаирин дид'инди вуйи дамагъ. ЧЉалнан тясирлувал.

Литературайин теория. Метафорайин гъякънаан мялумат.

КЉул'инди урхбан бадали: А. Везиров. “Таригъули Юзбегов”.

Предметарин аьлакъйир. Дагъустан история. Ватандин Х1Х-пи аьсрин эвеларин культурайикан, экономикайикан мялумат. Изобразительное

искусство. С. Стальскийин, А. Джемали, Х. Аскар-Сарыджайи дизигнайи шиклар.

А. Жяфаров. “Чйир”.

Поэмайиь Ватандин дявдин читин йисари совет инсанарин ватанпервервал, гъурбанвал ва сигъвал улупуб. Зайнаб ва Мария. Дурарин дуствал, рягымлувал, дирбаш'вал, вафалувал, мурар ихъ ватандин инсанарин эдеблувалин гюрчегвал улупурайи терефар вуди хъуб. Табиаьтдин шиклар ва дурари эсерий уйнамиш апІурайи роль.

Литературайин теория. Поэмайин гъякънаан мялумат.

КІул'инди урхбан бадали: Ш. Шагмарданов. “Сессуз хулаь”.

БикІбан ляхин.

М. Шамхалов. “Къиндаийн байвахтнан йисар”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

Поэмайин автобиографияйин хасият. Дидиь уьмрин читинвал ва гъагъивал улупуб. Къиндаийн йитимвал. Багахълуйирин йитимрихъна вуйи рягымлувал. Къиндаийн урхбахъна вуйи аьхю аьшкъ. Думу шиьрар дикІбиин машгъул хъуб.

Халкъдин яшайиш ва инсанарин хасиятар улупбаь Шамхаловдин устадвал. Поэмайин чІалнан гюрчегвал ва тясирлувал.

Литературайин теория. Биографияйин хасиятнан эсерарин гъякънаан мялумат. Ктибтуб.

Предметарин аьлакьйир. Табасаран чІал. Ктибтбан гъякънаан мялумат. Гафарин диш ва илтІибкІу мяна. (V класс).

М. Шамхалов. “Снайпер Аьбдуллагъ”, “Наши гъаму тарин эйси”.

“Снайпер Аьбдуллагъ”. Шиьриь Ватандин Аьхю дявдин игит Аьбдуллагъ Сефербеговдин ад ва тяриф апІуб, дугъан дирбаш'вал ва ватанпервервал улупуб. Халкъдин игитарихъна вуйи гьюрмат. Шиьрин интонацияйин хусусивалар.

“Наши гъаму тарин эйси”. Эсерий дявдин гъагъи вахт улупуб. Тарин дявдиз гъушу эйсийиз ккилигуб. Шиьриь язухъвалин ва гъяйифвалин гьиссар.

Б. Митаров. “Фронтдиь гъапІу мяъли”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Фронтдиь гъапІу мяъли” эсерий шаирин ватанпервервалин гьиссар яркъуди улупуб. Шиьрин мяна-метлеб. Дидин чІалнан хусусивалар.

Литературайин теория. Шиьрар дюзмиш апІбан къайдйир. Шиьрарин уьлчмйир.

М. Митаров. “Бабариз рякъюра нивкІар”

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

Шиъриъ Аъхю дявдин къяляхъ дарфи веледариз ккилигурайи бабарин сурат яратмиш апІуб. Бабан дарихвалин, сефилвалин гъиссар. Шиъриъ аъхю инсанвал ва кІван ачухъвал. Эсерия бабаз гъапІукучІлин роль. Бабаз чан бай нивкІукди рякъюб. Шаирин дявикрарихъна вуйи даккнишин, ислягъвал уьбхбахъна ва мюгъкам апІбахъна вуйи дих.

КІул’инди урхбан бадали: И. Шагъмарданов. “Гъаз-вуш аъхиримжи вахтна”.

Дагъустан литературайиан.

Э. Капиев. “Разведчикар”. “Сабаб”.

Писателин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Разведчикар”. Писателин очеркариъ Ватандин Аъхю дявдин тема. Командованиеийин табшуругъ кІулиз адабгъурайи разведчикарин дирбаш’вал, читинвалиан кІул адабгъуз удукъувал. Душмандилан къисас алдабгъуз ккунивал, душмандин далу терефнаъ гучІ дарди женг гъабхуб. Сержант Исмяиловдин сурат.

“Сабаб”. Очеркдин дибдиъ гъякъикъи вакъиъийир ади хъуб. Дявдин цІийиригъ аргъаж ва лигим духънайи игитарин душмандихъна вуйи даккнивал. Разведчикарин командир Ибрагъимов Гъяждин сурат. Солдтарин душмандин вуйи дирбаш’валин ва рюгънан заанвал. Халкъарин мюгъкам дуствал ва жвуван уълкейихъна вуйи дерин ккунивал ихъ гъалибвалин диб вуди хъуб.

Литературайин теория. Очеркдин гъякънаан мялумат.

Р. Гъямзатов. “Къарнийир”, “Вера Васильевна”.

Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Къарнийир”. Шаири Ватандин азадвал ва асиллу дарувал бадали чпи жанар фида гъапІу мургарин аъжалсузвалин ад ва тяриф апІуб. Лизи къарнийир дявдин майднариъ гъийихдарин гъюрмат зади уьбхбан образ вуди хъуб. Шиъриъ жилин ислягъвал имбубсан мюгъкам апІбахъна вуйи дих.

Шиъриъ шаирин уъмрин мянайикан.

«Вера Васильевна». Шиъриъ дагълу уълкейин савадсузвал терг апІбан бадали урус халкъди туву чневалин аъхю кюмек улупуб. Вера Васильевна дагълу баяр-шубариз урхуз ва бикІуз агъю апІуз урусатдин вакиларикан сар вуди хъуб. Вера Васильевнайин образ. Дугъан рюгънан мюгъкамвал, кІван ачухъвал, эдеблувалин гюрчегвал, аъхю рягъимлувал. Вера Васильевнайихъна вуйи лирикайин игитрин ккунивалин гъиссар. Мялимвалин баркаллувал.

БикІбан ляхин

XX-пи аьсрин II-пи пайнан табасаран литература

А. Жяфаров. “Тарлан”

Ихтилатнаъ инсандина хуйин ахю дуствал улупуб ва адлу апуб. Энверинна Тарландин дуствалин мягъкамвал. Энвериз бици курцил бихуб, думу хулаз хуб ва вердиш апуб. Тарлан эйсийин гьуллугънаъ пакди дийибгуб. Тарландикан хулан ва марччарин ихтибарлу гьаравул хуб.

Ихтилатнан дюзмиш хьупан хусусивалар. Эсерия табиатдин шикларин гюрчегвал.

К1ул'инди урхбан бадали: Ш. Шагьмарданов. "Гъатхумухур".

М. Шамхалов. "Уъл".

Уъл варибдин к1ул вуди хуб. Инсандин уьмрия дидин метлеблуваликан вуйи фикрар. Уьлин гьюрмат гьаммишан зади уьхбахьна вуйи шаирин дих.

Литературайин теория. Поэзияйин тьсирлувалин дакъатарин гьакънаан агъювалар ккатарцуб.

К1ул'инди урхбан бадали: З. Дашдемиров. "Зегьметчийин мяъли".

М. Митаров. "Уълкан къиса".

Эсерия уьлихьна, берекетдихьна, ризкънахьна вуйи инсандин рафтар ачухъ апуб. Инсандин уьмрия дидин ахю метлеблувал улупуб. Эсерия дявдин йисарин шикларин мяна. Эсерин ч1алнан хусусивалар.

Предметарин аьлакьйир. Музыка. Хутларин шагь.

Ш. Къазиев. "Барсиклайин булагъ", "Гвачин".

"Барсиклайин булагъ" эсерия эдеблувалин месэлийр гьал апуради хуб. Барсиклайин инсанарихъ юк1в убгувал. Дугъан аьжайибвалар.

Халкъди дугъан гьюрмат уьхюб. Дагьлу гьул'ина къаза гьюб. Ккадабхъурайи гьулан сурат.

Багахъ гьуларин жьмяатдин гьяракатар. Барсиклайин игитвал.

Дугъу чан инсанвалин буржи аьхиризкъан тамам апувал. Гьарна Барсиклай теуб.

Эсерин дюзмиш хьупан хусусивалар (диалогдин метлеблувал). Ктибтбан къюб саягъ (гьубшуб ва гьамусдинуб) эсерин идеяйин мяна ачухъ апбан къайдаси ишлетмиш апуб.

"Гвачин". Шиърия багъри табиатдин шикил яратмиш апуб. Гвачиндин дигиш'валари лирикайин игитрин гьиссариз апурайи тьсир.

Шиърин ч1алнан тьсирлувал. Дидия эпитетдин ва метафорайин метлеблувал.

Литературайин теория. Бенднан гьакънаан мялумат.

Ш. Шагьмарданов. "Солдтин дада".

"Солдтин дада" гьикайийъ дявдий талаф гьахьи бай гьозлемиш апурайи дадайин образ яратмиш дап1нади хуб. Бай кечмиш духьну

адрувалиин Айханум бабан инанмиш'вал, дугъан рюгънан мюгъкамвал. Муъминдин образ.

Гъикаяйин композицияйин хусусивал. Дидиъ улдучІвбарин метлеблувал. Эсерин аьхирин гъарибвал.

Литературайин теория. Гъикаяйин гъякънаан мялумат.

Ш. Къазиев. “Гъябкъюндарзуз”.

Ш. Шагъмарданов. “Яркур хялижвди”.

Предметарин аьлакъйир. Дагъустандин тарих. Аьхю имтигънарин йисар. Дагъустанлуйир Ватандин Аьхю дявдин фронтариъ. Аьхю гъалибвал (VI класс). Урусиятдин тарих. Халкъари Ватандин Аьхю дявдиъ фашистарин чапхунчйириз къаршу вуди женг гъабхуб (V класс).

П. Асланов. “Байвахтнан хъадукар”.

Шиъриъ дагълу гъулан шикил. Инсанарин зегъмет, гъайгъушнар, гъяракатар. Дурар хъадукран гюрчег табиаьтдин шикларихъди, дигиш'валарихъди дархъну тувуб. Шиъриъ эпитетар, ташбигъар, жанлу апІбар.

КІул'инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. “Хъадукран мархъ”.

А. Аьгъмедов. “Хъадукран мяъли”, “Аьхиримжи кІаж”, “Йишвандин гюрюшмишар”, “Гъюлихъ”.

Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ.

«Хъадукран мяъли». Хъадукран муштлугъ. Хъадукра табиаьтдиъ шулайи гюрчегвалихъна уягъ хъуб. Шаирин яратмиш апІбан къувват.

«Аьхиримжи кІаж» шиъриъ инсандин уьмрин шикил улупуб.

“Йишвандин гюрюшмишар”, “Гъюлихъ”. Шиърариъ табиаьтдин гюрчег шиклар, табиаьт жанлу апІбар. Шиърариъ шаирин гъевеснан-гъиссан марщивал.

Текрар апІбан бадали

БикІбан ляхин

КІваълан апІбан бадали:

“Таригъули” (мялимди чав улупну 5 – 6 бенд).

С. Сулейман. “Ихъ къувват”.

А. Жяфаров. “Москва”.

М. Шамхалов. “Снайпер Аьбдуллагъ”, “Уъл”.

И. Шагъмарданов. “Къюрдуз гъязур дарши къюл” (урхурайидари чпи гъядягъну 5 – 6 бенд).

Р. Гъямзатов. “Къарнийир”.

Ш. Къазиев. “БарсикІайин булагъ” (“Хъа му булагъ, лиг ву дидиз...” гафарилан “Гъягъиди вардарин кІваълан” гафариинакъан).

А. Аьгъмедов (саб шиир урхурайидари чпи гъядябгъну)

Кечирмиш шулайи деврин шаирарин шиърар (1 – 2 шиир урхурайидари чпи гъядягъну).

Классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъ

VI класс

Табасаран нагъларин гъварч (Мягъячгъала, 1968).

Табасаран халкъдин махъвар (Мягъячгъала, 1989).

Халкъдин ирс (Мягъячгъала, 1974).

А. Жяфаров. Бицїи геологар (Мягъячгъала, 1965).

А. Везиров. Таригъули Юзбегов (Мягъячгъала, 1963).

Б. Митаров. Уъру эскер. Июль гъафну. Алушта. Йиф. (Хабар тув ихъ дустариз. Мягъячгъала, 1974).

М. Шамхалов. Ватан бадали, азадвал бадали (Мягъячгъала, 1944).
Къаби Гъясну гъапїу ихтилат. Кюкдиъ айи колхоз (Мягъячгъала, 1949).

И. Шагъмарданов. Захна мучвур. Гъайван ва дажи (Штун кїулар. Мягъячгъала, 1972).
Фронтдиъ гъапїу мяъли. (Гвачїиндин рякъ, Мягъячгъала, 1986).

Т. Мягъямедов. Кюб шадвал. Шад хабар (Дадиз дерд. Мягъячгъала, 1977).

“Гъамусдин табасаран поэзия”. (Мягъячгъала, 1996).

А. Гъяжиибрагъимов. “Варж рякъ — саб гъякъ”. (Мягъячгъала, 1984).

М. Митаров. Йиз аъзиз Дагъустан. Жигьил наслари уьмур хъапай бахтлу. (Уьмрин пайдагъ, Мягъячгъала, 1970).

Х. Селимханов. Тярифчи датт.

С. Сулейман. Ватандин бай, гъуллугъчи йихъ.

Батирай. Мяълийир кїури шуйза...

Цї. Гъямзат. Дагъларин рюгъярин виляятдиъ.

А. Агъададашев. Къаби Сунайин ва дугъан шуранна балин гъякънаан (Асландин сумчир. Мягъячгъала, 1957).

Б. Ражабов. Уьмрин ахсрар (Мягъячгъала, 1980).

Э. Гъяжиев. Мансурин кьимат (Байвахтнан жилгъйир. Мягъячгъала, 1981).

Ш. Къазиев. Бабариз. Дявдин зийнар (Ахсрарин нефес. Мягъячгъала, 1976).
Бабан чїал. Вахтнан юкъуб мяъли. (Ярхла рякъ. Мягъячгъала, 1979).

П. Асланов. Уьмрин накъиш. Хифран гъар. Багъишламиш апїин, дада (Вафалувал. Мягъячгъала, 1981).

Ю. Базутаев. Шикил. Уьмрикан вуйи къиса (Уьмрин гъар. Мягъячгъала, 1987).

Гъ. Гъюсейнов. Гъизил. (Жилгъа ва варжи. Мягъячгъала, 1982).

Ш. Шагмарданов. Къикъшвар Кегъер. ЦапІру хулаъ. Операйиъ (Йигъ ва йишв. Мягъячгъала, 1985).

М. Аълиев. Хъаран сир (Байвахтнан жилгъйир. Мягъячгъала, 1981).

М. Къурбанов. Багъри чІал. Хъадукран чиг. (Бахтнан ялав. Мягъячгъала, 1983).

А. Агъмедов. Шиърар. ГвачІиндин хяд (Мягъячгъала, 1984).

VI классдиъ литературайиан мелзналан ва бикІбиинди гъахру ляхнарин асас жюрйир.

Художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар чкиди урхуб.

КІваълан дапІнайи художествойин эсерар ва эсерариан вуйи чІукІар тясирлуди урхуб.

Гъурху эпосдин биціи эсерин вая эсериан вуйи саб чІукІнан мяна мелзналан ва дибикІну (изложение) ва гъадму саб вахтна суратназ хупан жюрбежюр элементарра (табиаътдин, гъаракат кІули гъябгъюрайи йишван шиклар, портрет) ишлетмиш апІури, ктибтуб.

Агъю дапІнайи эсериан мелзналан ва дибикІну жвуван фикриинди сочинение яратмиш апІуб; суалназ ккатІабццу жаваб тувуб ва литературайин игитрин гъякънаан ихтилат апІуб.

Эпосдин биціи эсерин вая эсериан вуйи чІукІнан ва хрестоматияйин текстнан план дюзмиш апІуб.

Мелзналан саб шикил дюзмиш апІуб. Ихтилат дюзмиш апІуб. Баснийир уйнамиш апІуб.

Предметарин аълакъйир. Табасаран чІал. Сочинение бикІбан бадали материал уч апІуб. Сочинение бикІруган, материал къайдайизхуб; ккатІабццу план. Хал-йишвкан ва табиаътдикан вуйи материал ишлетмиш апІури, хабар тувбан саягънан жикъи ва ккатІабццу изложение бикІуб. Хал-йишвкан ва табиаътдикан сочинение бикІуб (6 класс).

7 – класс

КучІвбан дарс

Художествойин литературайин жигїил наслиз тербия ва аьгьювалар тувбан кьувват. Китабар инсандин дустар вуйивал улупуб. Табасаран литературайин тарихнакан мялумат. Китабди уьмрин рякъ ккабалгбаъ уйнамиш апІурайи роль, дидин халкъдин уьмрихъди айи аьлакьа.

Табасаран халкъдин мелзнан яратмиш апІбар

Халкъдин махъвар:

"Гьюрмат палтариз ваъ, адмийиз дапІну ккун", "Гьисханумна Фатмаханум".

"Гьюрмат палтариз ваъ, адмийиз дапІну ккун" махъвраъ инсандихъна вуйи рафтар улупуб. Шей'ариз икрам апІувал танкъид апІуб. Инсандин заанвал тасдикъ апІуб. Инсанарин хасиятарин лишнар.

"Гьисханумна Фатмаханум" махъвраъ дугъривал ва гьир'ятлувал писвалиин ва дугърисузвалиин гъалиб хьуб. ЧІуру къастари ацІнайи дархи бабан камивал, хъа читинди яшамиш шулайи дархи шуран заанвал, аькьюллувал.

КІул'инди урхбан бадали: "Касиб байна паччагъ".

Халкъдин мяълийир:

"Инсафсуз гъавум", "Узу гьургунва", "Бендар", "Инсафсуз гъавум". Мяълийиъ кюгъне уьмрин чІуру аьдатар пислемиш апІуб. Гъавумдин тямьгъкарвал ва инсафсузвал.

“Узу гъургунва”. Мяълийиъ, девлетнаъ ул абхъну, марци ккунивал чӀур апӀуб улупуб.

“Бендар”. Табасаран халкъдин мяълийир вуди хъуб. Дурарин чӀалнан гюрчегвал ва хусуси лишнар.

Мяълийириъ чӀалнан художествойин хусусивалар. Дурариъ ажугъвалин, наразивалин, хажалатлувалин, язухъвалин ва хабардар апӀбан гьиссар.

КӀул’инди урхбан бадали: “Гъач уягъ йихъ, гюзел, уягъ йихъ уву”.

Предметарин аьлакьйир. Табасаран чӀал. Гафарин диш ва илтӀибкӀу мяна (V класс). Музыка. “Гъач уягъ йихъ, гюзел, уягъ йихъ уву”, “Сунаханум”, “Йиз ккунир”.

БикӀбан ляхин.

XIX - XX-пи аьсрин дагъустан литература

С. Къурбан. “Масу тувнайи Меседу”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Шиъриъ Меседу масу тувуваликан сюгъбат. Дагълу шубариз чпин къисмат гъял апӀру ихтияр адарди хъуб улупуб. Меседу бахтсуз хъуб. Дугъу чаз даккни жилириз масу туву абайизна бабаз агъ апӀуб.

Шиърин тясирлувалин дакъатар.

А. Гъафуров. “Йиз уьмур”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

“Йиз уьмур” автобиографияйин хасиятнан эсер вуди хъуб.

1917-пи йисаз улихъна Урусатдин халкъдин уьмрин гъагъивал. Авторин рякъюн читинвалар.

Октябрин къяляхъ гъабхъи уьмриин шаирин шадвал.

КӀул’инди урхбан бадали: Ях’яев М. С. “Дагъларин баяр”.

XX-пи аьсрин 1-пи пайнан табасаран литература

М. Митаров. “Иран-хараб” (“Гюни рацар”).

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Эсериъ Табасарандиъ улихъдин вахтари иранарин чапхунчйирихъди гъуху женгарикан ихтилат гъабхуб. Чапхунчйирин инсафсузвалар ва аьрвалар. Уьзден халкъдин ватандихъ юкӀв убгувал ва душмнарихъна вуйи даккнишин. Халкъдин сабвал ва дирбаш’вал. Халкъдин башчи Маж’ваддин сурат. Ватанпервервал адлу, хиянаткарвал пислемиш апӀуб.

Эсерин халкъдин мелзнан яратмиш апӀбариз вуйи багахълувал.

Предметарин аьлакьйир. Дагъустандин тарих. ЧӀат терефнан чапхунчйирихъди женг. Надир-шагъ дагъитмиш апӀуб. (V класс).

А. Жяфаров. “Таригъули”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Пьесайиь ихтилат гъябгъюрайи вахт. Дидиь революционер Таригъули Юзбеговдин образ яратмиш апӀуб. Таригъулдин дирбаш'вал, гучӀ дарувал, кӀубанвал, амалдарвал, гафнан учӀрувал, халкъ гъалиб хъувалиин вуйи инанмиш'вал, касиб халкъдихъна вуйи ккунивал ва душмнарихъна вуйи дакнишин.

Пьесайин чӀалнан хусусивалар.

Литературайин теория. Драмайин эсерарин гъякънаан мялумат.

КӀул'инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. "Яв герен ву йиз уьмур".

БикӀбан ляхин

Б. Митаров. "Хабар тув ихъ дустариз", "Хъял алдадабгъди хътакидарза".

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

"Хабар тув ихъ дустариз". Шиъриь ихъ халкъ фашистариин гъалиб хъувалиин шаирин инанмиш'вал. Шаирин оптимизм.

Хъял алдадабгъди, хътакидарза". Шиъриь шаирин ватанпервервалин гъиссар улупуб. Ватандин намус ва гъир'ят уьбхюрайи солдтарин дирбаш'вал ва вафалувал.

КӀул'инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. "Эскрин кагъаз".

И. Шагъмарданов. "Солдтин нивкӀ", "Фронтдин цӀар".

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан жикъи мялуматар.

"Солдтин нивкӀ". Шиъриь Ватандин табшуругъ тамам апӀурайи эскрин ватанпервервалин гъиссар улупуб. Дявдин йишван шикил. Солдтин дикъатлувал ва гъурхуллувал.

"Фронтдин цӀар". Шиъриь Ватандин Аьхю дявдин шикил улупуб. Совет солдтин вафалувал, мяюгкамвал ва дирбаш'вал. Шаирин ватанпервервалин гъиссар. Шиърин чӀалнан хусусивалар (метафора, параллелизм).

Литературайин теория. Рифмайин ва везиндин гъякънаан вуйи аьгъювалар ккатӀарщуб. Силлабикайин шиърарин хусусивалар.

КӀул'инди урхбан бадали: З. Дашдемиров. "Лизи луф". П. Асланов. "Бай гъюрадар".

Предметарин аьлакъйир. Дагъустандин тарих.

Дагъустанлуйир Ватандин Аьхю дявдин фронтариь.

М. Шамхалов. "Хил алдабгъ".

Писателин уьмрикан ва яратмиш апӀбарикан мялуматар.

Пьесайиь автори темпелвал, пиянискавал ва жара нукъсанар арайиз адагъуб ва биябур апӀуб, баркаллу зегъмет адлу апӀуб. Исайинна Зилфийин образарин гъаншарвал. Иса инсанвалин дяюз рякъюз хътакуб.

Литературайин теория. Драматургияйин асас жюрйир. Комедия.

К1ул'инди урхбан бадали: Ш. Къазиев. “Миркк”.

XX-пи аьсрин II-пи пайнан табасаран литература

А. Жяфаров. “ДарчИди кивур”.

Поэмайиь Ватандин Аьхю дявдин читин вахт ва диди инсанарин уьмрариз гъахи аьхю дигиш'валар улупуб. Поэмайиь инсанарин марцци ккунивал адлу апIуб. Рустман образ. Рустам дявдин женгнаь.

Ихь ватандин инсанарин инсанвал ва рягьимлувал. Поэмайин ватанпервервалин мяна.

Эсерин мяна ачухь апIбаь табиаетдин шиклар иштирак хьуб. Дидин художествойин хусусивалар (композиция, рифма, чIал, шикиллувал).

Литературайин теория. Эсерин тема ва идея.

Къ Рамазанов. “Къюбли мертеба”.

Повестдиан вуйи парчйирин содержание. Дурариь Аьхю вуйи Ватандин дявдин йисари гьулан агьалйири зигури гъабши фидакарвалин зегьмет улупуб.

Ш. Къазиев. “Вахтнан суал”, “Бабан чIал”, «Бабаз», “Йипа узуз...”, “Думурхьил”, “Думурхьларин хяд”.

Шаирин яратмиш апIбариканна уьмрикан мялуматар. “Вахтнан суал” эсериь больницайиь айидарин фикрар. Жигьилна къабир. Дегьлиздиь дурарин сюгьбат. Къабирин женгнуна зегьметну абцIну гьубшу уьмур. Эсериь инсандин заан дережайин вазифйир ачухь апIуб, уьмриь уж'вал дапIну ккунивал тасдикь апIуб. “Бабан чIал”, “Бабаз”, “Йипа узуз...”, шиьрариь гьийин деврикан, гьубшу уьмрикан, инсандикан фикрар. “Думурхьил”, “Думурхьларин хяд” шиьрариь гьулан агьалйирин суратар. Нежбрин гьялал зегьмет адлу апIуб. Ккадабхьу гьулан тясирлу шикил. Уьмрин диб вуйи гьул уьбхюз дих апIуб.

Ш. Шагьмарданов. “Чюнгюр”. (Повестдиан чIукIар)

Писателин яратмиш апIбан гьякънаан жикьби мялуматар.

“Чюнгюр” повестдиь автори эстетикайин месэлийр гьял апIуб. Дидиь халкъдин культура артмиш апIбан месэлийр гьитIиккуб. Нурин музыкайихьна вуйи аьшкъ. Повестдиь чюнгрин сурат. Дагьлу балин хасиятназ хас вуйи лишнар. Эсерин чIалнан тясирлувал.

Ю. Базутаев. “Вичар”.

Шаирин яратмиш апIбариканна уьмрикан мялуматар.

Ихтилатнаь солдтарин ислягь уьмур ва гьайгьушнар улупуб. Расулин ва Раиса Васильевнайин образар. Урус дишагьлийин кIван рягьимлувал ва ачухьвал. Дугьан жилир ва бай Ватандин Аьхю дявдиь талаф хьуб. Вичун гьарин сурат. Ихтилатнан дюзмиш хьупан хусусивал.

К1ул'инди урхбан бадали: З. Дашдемиров. “Ислягъвализ гъарай”. П. Асланов. “ГвачІнин”.

Аь. Сефигъурбанов. “Дагълариь хьадукар”, “Мархь”, “ГвачІин шула”.

Шаирин яратмиш апІбарикан жикъи мялумат.

“Дагълариь хьадукар”. Шиъриь дагъларин улихъдин вахт гъамусдин вахтнахъ теуб. Шаирин фикриан дагъларин гележег.

“Мархь”. Шаирин табиаьтдин шикил улупувалин хусусивал.

“ГвачІин шула”. Шиъриь гвачІиндин гюрчегвал. ГвачІингандин табиаьтдин шикил. Шаирин яратмиш апІбарин хатІ.

Дагъустан литературайин

М. Хуршилов. “Сулак шагъид ву”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

Романдиь дагълу халкъдин улихъдин гъагъи яшайиш ва дагълуйири синиф душмнарехъди гъабхури гъабхъи женг улупуб. Уьмран образ. Думу лигимлу революционериз ва касиб нежбрарин регъбриз дюнмиш хьуб. Эсериь урус ва дагъустан халкъарин дуствалин тема. Уьмар ва Кузьма. Дирбаш дагълу риш Меседуйин образ.

Романдиь малла Аьрифдин ва жара синиф душмнарин сатирайин образар. Романдин идеяин мяна.

Литературайин теория. Ктибтбан литературайин асас жюрйир.

Предметарин аьлакьйир. Дагъустандин тарих. Дагъустан – гъадим багъалу культурайин ватан. Октябрин революция ва ватандаш дяви. Дагъустандин халкъ Деникиндихъди женгнаь.

К1ул'инди урхбан бадали: И. Шагъмарданов. “Нир”.

БикІбан ляхин

Аь. Саидов. “Йифун пIапIхар”, «Шубур игит».

Шаирин яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.

Шиъриь 1945-пи йисан хьадукран сурат яратмиш дапIнади хьуб. Ихъ халкъ, баркаллу Уьру Армия чапхунчи фашистариин гъалиб хьуб. Халкъдин аьхю шадвал. Ислягъ уьмрин эвел акуди башламиш хьуб. Шубур игит. Эсериь ватандиз вафалувал адлу апIуб.

Шиърарин мяна ва художествойин дакъатарин хусусивалар.

Литературайин теория. Художествойин литературайин асас жюрйир, эпосдин, драмайин, лирикайин эсерар.

Предметарин аьлакьйир. Дагъустандин тарих. XX-пи аьсрин 2-пи пайнаь Дагъустан литература артмиш хьуб.

Текрар апІбан бадали

БикІбан ляхин

КІваълан апІбан бадали: Инсафсуз гъавум.

А. Жяфаров. “ДарчІиди кивур” (мялимдин теклифниинди 5 – 6 бенд).

Б. Митаров. “Хабар тув ихъ дустариз” (мялимдин теклифниинди саб – кьуб бенд).

М. Митаров. “Иран-хараб” (урхурайидари чпи гъядягъну 5 – 6 бенд).

И. Шагъмарданов. “Солдтин нивк1 (сабпи хъуб бенд).

Ш. Къазиев. “Вахтнан суал”. (урхурайидари чпи гъядягъну 5 – 6 бенд).

Касдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъ

VII КЛАСС

Халкъдин ирс (Мягъячгъала, 1974).

А. Жяфаров. Жейран (Биціи геологар. Мягъячгъала, 1965).

М. Шамхалов. Деврин цІарар (Мягъячгъала, 1975).

Б. Митаров. Табасарандин шад сесер (Мягъячгъала, 1948).

А. Везиров. Шиърар ва ихтилатар (Мягъячгъала, 1951).

И. Шагъмарданов. Закурин йигъ. Нянатлу накъв (Бахтнан хяд. Мягъячгъала, 1982).

М. Митаров. Иран-хараб (Уъмрин цІарар. Мягъячгъала, 1959).

Къ. Рамазанов. Къубпи мертеба (Мягъячгъала, 1964).

Э. Къашиев. Ихъ Мягъямад.

Р. Гъямзатов. Бабан чІал.

Аъ. Абу-Бакар. Култум.

И. Керимов. Жангар лепйир.

М. Гъяжиев. Къарагюз.

“Гъамусдин табасаран поэзия”. (Мягъячгъала, 1996).

А. Агъададашев. Балин кагъаз (Балин кагъаз. Мягъячгъала, 1983).

Шавгъар. Жигъил шаирарин гъварч (Мягъячгъала, 1981).

П. Асланов. Уъмур хъапІраза баябан. Байвахтнан хъадукар. Вафалувал. Мягъячгъала, 1981). Лигувал (Мягъячгъала, 1984).

А. Гъяжиибрагъимов. Варж рякъ—саб гъякъ (Мягъячгъала, 1984).

Ш. Гъямидов. Къубпи бахт. Гъудургу эскрин накъвдихъ. Кум (Къубпи бахт. Мягъячгъала, 1979).

Б. Ражабов. Уъмрин жилгъйириъди (Мягъячгъала, 1980).

Гъ. Аълимурадов. Тахсиркрин шил. (Мягъячгъала, 1972).

Ш. Къазиев. КІару арс (ТІилисим кайи сим. Мягъячгъала, 1988).

Ю. Базутаев. Каспий гъюлихъ. Эскиз. Пай дапІну чаз вари айи пешкешар... (Мюгъуббатдин чІал. Мягъячгъала, 1983).

Гъ. Гъюсейнов. Хябяхъган. Гъалибвалин йигъ (Чинар, Мягъячгъала, 1983).

Ш. Шагьмарданов. УчІру сесну нивкІ'ан уягъ гъапІунзу... Къарнийир. Йигъахъди улхуб. Шаир. (Жвуван рангар. Мягъячгъала, 1980).

П. Къасумов. Маншаллагъ, устад. Уъмриз рякъ. Бабан васият. (Шаирвалин гвачІин. Мягъячгъала, 1979).

М. Къурбанов. Уъмрин гъирагъ. (Бахтнан ялав. Мягъячгъала, 1983).

VII классдиъ литературайин мелзналан ва бикІбиинди гъахру ляхнарин асас жюрйир

Художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адахъну чкиди урхуб.

Художествойин эсерар, драмайин эсерар вая дурариан чІукІар тясирлуди урхуб.

Эпосдин эсерин вая эсериан вуйи чІукІарин мяна мелзналан ва дибикІну (изложение) тамамвалиинди, гъядягъюри ва жикъиди ачухъ апІуб.

Агъю апІурайи эсериан мелзналан вая дибикІну жвуван фикрариинди сочинение яратмиш апІуб; суалназ ккатІабццу жаваб ва литературайин игитриз характеристика тувуб.

Мелзналан саб шикил яратмиш апІуб. Художествойин эсерар уйнамиш апІуб.

Предметарин аьлакъйир. Табасаран чІал. Сочиненйирин жюрйир. Зегъметнан темайиз вуйи изложенйир.

8 – класс

Куч Івбан дарс.

Табасаран литературайиъ халкъдин уъмрин жюрбежюр терефар улупуб. Дидин дагълу имбу миллетарин литературйирихъди вуйи багахълувал.

Багъри литература артмиш хъупан деврар.

Табасаран литературайин сифте кІулар. XVII—XIX аьсрарин литература

Дагъустандиъ илим ва культура улихъна гъягъбакан мялуматар. Дегъзаманайин литература аьраб, фарс, тюрк ва ерли чІалариинди яратмиш апІуб. Дидик инсанпервервалин фикрар кади хъуб.

Дагъустандин тарихи китабар: “Дербент-наме”, “Дагъустандин тарих” ва гъ. ж.

XVI – XIX аьсрарин литературайиъ багъри чІалниинди яратмиш дапІнайи эсерарин къадар артухъ хъуб. Дурариъ инсан ккунивалихъна, азадвалихъна ил апІбан гъиссар яркъу хъуб. Ханариз, беглариз, истисмарчйириз аькси фикрар гужли хъуб. Му деврарин бажарагълу шаирар (Къалухъ Мирза, Даттил Уруж, Гъвандикк Жигер, ЧвулатІ Имам, Гурихъ

Гъяжиюсуф ва гъ. ж.). Дурарин насигъятнан ва лирикайин эсерарий яшайишдик жюрбежюр терефар.

Табасаран милли литература арайиз гъюб.

Революцияйиз улихъна вуйи фольклор ва литература

Халкъди яратмиш гъаплу эсерар

Нянатлу Жюгъей. Фольклорий нагълар яратмиш апбан шартлар. Табасаран халкъдин машгъур нагълин XVIII-пи абсрий Надир-шахдихъди гъаши дявйирин аьлакъа. Персарин къушмар Диричв мягъялин гъуларийин алархъуб ва ургуб гъул дагъитмиш аплуб. Жюгъейин аьмалдарвал. Гъуннари ва сугъуккари Жюгъейилан къисас алдабгъуб.

Къара харман (Клару гадар). Эсерий Къаркъул дагъдийн персарихъди гъаши йивбар улупуб. Нагълий гъаши гъядисйирин дугъривал улупуб.

Нагъил ва дидин хусуси лишнар. Нагълин жюрйир: *тарихдикан, игитваликан, дуланажагъдикан ва иливнаийи ччевурарикан* кадагънайи нагълар. Табасаранарин тарихдикан ва игитваликан яратмиш гъаши нагълар. Нагъларин сюжетар литературайиш ишлетмиш аплуб.

Сенграрийин гъабши дяви (Ифдин даграр). Надир-шахдин къушмарин ва табасаранарин гъизгъин йивбар хъуб. Эсерий аьламатнан вакъиа ишлетмиш аплуб. Бицлидарин гадар гъаплу йишв'ин ифдин даграр хъуб.

Къиса. Эсерий аьламатнан, хъугъуз даршлу гъядисйирикан ктибтуб. Эгер нагълий улупнайи гъядисйирихъ хъугъуз шулуш, къисайин сюжетдий зат хъугъуз даршлу, аьламатнан гъядисйир улупуб. Месела, зиихъ улупнайи эсерий «габнин алдабтлу клули дагълуйириз женгназ дих гъаплну», клури улупуб.

Мялум дару шаирарин эсерар: “Бахтсуз”, “Табасаран”.

“Бахтсуз”. Шиърий табасаран халкъдин касиб гъатарин гъагъи ва аьжуз гъял улупуб.

“Табасаран”. Шиърий Табасарандин табиаьтдин ва инсанарин гюрчегвал улупуб ва дурарин тяриф аплуб. Шиърий шаирин гъайбатлувал.

Литературайин теория. Шиърарин чалнан гъакънаан мялумат ккатлабцуб.

Къалухъ Мирза. “Хандиз жаваб”, “Ашукъ бюлбюл”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апбарикан мялуматар.

“Хандиз жаваб”. Шиърий революцияйиз улихъна вуйи Дагъустандий феодалари, ханари уьзден халкъдин жилар дисубсиб ляхниз хас вуйи дюшюш улупуб. Эсерий халкъдин девлетлуйирихъна вуйи даккнишин. Ханарин тямгъкарвал ва зулумкарвал пислемиш аплуб.

Шиърий чалнан тясирлувал.

“Ашукъ бюлбюл”. Шиъриъ уьмур шадхуррамди адапурайи бюлбюлин сурат яратмиш апуб.

Эсериъ табиатдин жюрбежюр лишнар. Шаирин бюлбюлихьна вуйи гьиссар.

Шиъриъ чалнан тясирлувал.

Рижвниккарин Саидмягьямад. Вахтарикан ва дуланажагъдикан вуйи шиърар: «Дар дубхьназуз аку дюнья», «Гъябкъну узуз», «Гъякъ наан а?», «Аьхир диван фила хьибди?», «Уьмрин къисмат», «Дустариз», «Чара адар», «Тавлу дажи», «К1ару уьмур», «Гъанда садакъа?», «Къюб шейъ», «Этег мягьял». **Л и р и к а й и н э с е р а р:** «Жил'ин дивну гвар йифрин», «Яв къувват», «Гюльзаман», «Гюльзамандиз».

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апбарикан мялуматар. Вахтарикан ва дуланажагъдикан вуйи шиърариъ касиб халкъдин гъагьи уьмур ва читин гьял улупуб, кюгъне уьмур танкъид апуб.

Шиърариъ шаирин маллийрихьна, кентхудйирихьна ва девлетлуйирихьна вуйи даккнишин.

Шиърарин чалнан тясирлувал.

Литературайин теория. Лирикайин эсерарин жюрйирин гъякънаан мялумат.

Даттил Уруж. “Я касиб”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апбарикан мялуматар.

Шиъриъ касиб халкъдин гъагьи уьмур ва читин гьял улупуб. Шаири кюгъне уьмур танкъид апуб. Шиъриъ гележегдиъ халкъдин яшайиш ужуб ва акуб, зулумкран имдарди азадуб шлуваликан вуйи шаирин инанмиш'вал.

Гъвандикк Жигер. “Аьхир диван шул паччагъдин”

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апбарикан мялуматар.

Шиъриъ улихьдин дагълу халкъдиин зурвалар аптури гъахьи гъякимдрарин хлихьнар танкъид апуб, дурарин тмягькарвал, инсафсузвал улупуб ва пислемеиш апуб. Гьюкмин аьхюр вуйи паччагъдин кавха хабардар апуб.

Эсерин художествойин хусусивалар, рефрендин метлеблувал. **Литературайин теория.** Метафорайин гъякънаан вуйи аьгъювалар ккатIарццуб.

Халагъ Мурадяли. “Гъарай, дустар, учвуз гъарай”

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апбарикан мялуматар.

Шиъриъ гъагьи уьмри гъаллаж дапнайи шаирин аьжуз гьял, дугъан субайвал ва думу чан читин йигъкан инжиг духьнайивал улупуб. Дидиъ шаирин гъагьи уьмрихьна вуйи наразивал.

Шиърин чалнан тясирлувал.

Литературайин теория. Лирикайин эсерарин жюрйирин гьякънаан мялумат.

К1ул'инди урхбан бадали:

Халагъ Мурадяли. “Сабур ап1ин, Мурадяли”.

Предметарин аьлакыйир. Дагъустандин тарих. Дагъустандин халкъар 15 – 18 аьсрарий (V класс). Музыка. Табасаран.

Бик1бан ляхин

Дагъустан халкъарин литературайин

Етим Эмин. “Агъ, уьмур”, “Васият”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.

“Агъ, уьмур” шиърий шаири чан вахтнин рази дарувал улупуб. Гьадму вахтан къанунсузвал, ихтиярсузвал ва гьагъивал ачухъ ап1уб. Шаирин думу уьмрихъна вуйи разисузвал.

“Васият”. Шиърий, гьагъи уьмриан ицру духънайиган, чайна к1ул зигуз дяргъюрайи багахълуйирикан рази дарувал улупуб. Шаирин уьмрикан ва ярар-дустарикан, багахълуйирикан юк1в ктабт1уб.

Шиърарин ч1алнан тясирлувал ва гюрчегвал.

К1ул'инди урхбан бадали: Кьючхюр Сяид. “К1ару йигъ”.

Мунги Аьгмад. “Къубачийин жигъил устйирин мяъли”, “Рит1ишин”, “Юк1в хътарди лихру касар”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.

Шиърий Дагъустандиъ гьац1ар чпиз ккуниси, хъа тмундар аьжужди яшамыш шулайи улихъдин уьмур пислемиш ап1уб. Халкъдин гьагъи гьалнан сурат улупуб.

Инхо Аьлигъяжи. “Гашун жанаврарси”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.

Шиърий XIX аьсрин кьюбпи пайнаъ дагълу касиб нежбрарин яшайишдин гьагъи гьал улупуб. Шаири гьадму вахтна ч1уру аьдатар ва къайдйир пислемиш ап1уб. Эсерий кечмиш духънайи касдин багахълуйирин тямгъкарвал, дурари йитим биц1идар т1араш ап1уб. Шиърий диндин гьуллагъчйир пислемиш ап1уб, дураригъ кьюб маш гьайивал улупуб.

Бик1бан ляхин

1917—1945-пи йисарихъанмина вуйи табасаран литературайин

Цийи табасаран литература арайиз гьуб.

Табасаран литературайин бина диву шаирар ва писателар: Абумуслим Жяфаров, Багъаудин Митаров, Манаф Шамхалов ва ж. Дурарин эсерарий багъри Ватан, халкъ азад хьуп'ин шадвал ва дамагъ ап1уб.

Табасаран литература цийи жанрйириинди (поэма, повесть, роман, пьеса ва ж.) девлетлу хьуб.

Ватандин Ахю дяви ва табасаран литература. А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, М. Шамхаловдин, М. Митаровдин ва жара эсерариъ дявдин тема.

А. Жяфаров. “Закурин рякъ”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

Повестдиъ дагълу гъулан уьмриз Ватандин Ахю дявдин къяляхъ йисари гъюрайи ахю дигиш'валар улупуб.

Гъулаъ цІийи рякъ ва гъяд тикмиш апІуб. Урус инженер Сашайинна дагълу ветврач Гюльперийин суратар. Дурарин арайиъ айи рафтар. Жигъиларин хасиятарин лишнар: гъюрматлувал, кІван ачухъвал, чпин ляхнихъ юкІв убгувал. Гюлперийиканна Сашайикан гъулаъ футнийир рагъуб. Марцци мягъюббат вари читинвалариин гъалиб хъуб. Цигъарин цІийи жинс аргъаж апІбакан вуйи Гюлперийин умудар.

Повестдин асас мяна.

Литературайин теория. Художествойин образдин гъякънаан мялумат.

КІул'инди урхбан бадали: А. Жяфаров. “Бегъерлу йис”, И. Шагъмарданов. “ГвачІиндин рякъюъ”.

Б. Митаров. “Гъалибвалин завар рахри”, “Гъургъушум убзри завуъ, убгура дюн'я”, “Душман терг апІурхъа”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

Шаири чан эсерариъ Ватандин Ахю дявдиъ ихъ халкъари улупу гъунараар адлу апІуб. Шаири гъанлу душмандиз абйириси дирбаш'валиинди йивуз, дугълан къисас алдабгъуз дих апІуб.

Шаирин шиърариъ ватанпервервалин гъиссар.

Шиърарин чІалнан тясирлувал.

КІул'инди урхбан бадали: З. Дашдемиров. “Бабан дидар”, “Инсанар”.

М. Шамхалов. “Дагълариъ тІуркІбар”.

Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Дагълариъ тІуркІбар” “Женгчйир” повестдин къюбпи китаб вуди хъуб. Повестдиъ дагълу уълкейиъ халкъдин яшайишдиъ, дуланажагъдиъ, экономика ва культура за апІбаъ гъягъюрайи ахю ляхнар улупуб.

Дадашдин регъберваликкди абсрариинди дагълууйириз гъурхулувал туври гъабхъи магъу дерейиъ яркъу, машинар гъягъру рякъ тикмиш апІуб. Магъу дерейин сурат. Халкъ эсерин асас игит вуди хъуб. Халкъдин образ.

БикІбан ляхин

Литературайин теория. Повестдин гъякънаан мялумат.

КІул'инди урхбан бадали: М. Шамхалов. “Гъи уьмрин шил дариз назук”. М. Митаров. “Мурслариинди гъибикІу уьмур”.

М. Митаров. “Ифдин гъарзар”.

«Ифдин гъарзар». Поэмаин дибдиъ халкъдин къиса ади хъуб. Эсерий ихтилат гъябгъюрайи тарихи вахт. Дидиъ ч1ат терефнан чапхунчйирихъди азадвал ва асиллу дарувал бадали гъубху гъякълу женг улупуб ва халкъдин гъунар адлу ап1уб. Поэмаийи живан дагълу балин образ. Дугъан багъри ватандихъна вуйи вафалувал, душмнарехъна вуйи даккнишин. Балин фикирлувал, гафнан уч1рувал ва мюгъкамвал. Душмнарин вягъшивал ва инсансузвал. Халкъдин игитвалин аьжалсузвал.

Поэмаин ч1алнан хусусивалар. Дидиъ ктибтбан къайда. Поэмаин ччвурнан мяна.

И. Шагъмарданов. “Дявдин гвач1ин”, “Мюрхюн гъар”, “К1ваин илмийиз”, «Гъаз-вуш аьхиримжи вахтна».

Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.

Шаири эсерарий халкъди Аьхю дявдин гъагъи йисари уьлкейин азадвал бадали фашистарихъди гъубху гъякълу женгнан суратар яратмиш ап1уб. Шиърарий дявдин шиклар. Дявди инсанариз ва табиаьтдиз туву аьзабар. Гъанлу душмандиин гъалиб хъувалиин авторин инанмиш'вал. Гизаф миллетарин сабвал ва гъякълу женгназ вуйи вафалувал. Фашизм нянатламиш ап1уб.

Эсерарий шаирин ватанпервервалин гъиссар. Шиърарин ч1алнан хусусивалар (метафорийр, ташбигъар, жанлу ап1бар).

К1ул'иди урхбан бадали: П. Асланов. “Аьхюр”, “Ватан”

Ш. Къазиев. “Руг ва рюкъ”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.

Поэмаийи дагълу гъулан Ватандин Аьхю дявдин улихъна вуйи ва дявдин къяляхъ вахт улупуб. Нежбрин зегъметнан гюрчегвал. Уьмрий инсандин заан буржи, вазифа. Гъяснан образдиъ дагълууйириз хас вуйи хасиятнан лишнар: рягъимлувал, чан ляхнихъ юк1в убгувал, чан инсанвалин вазифийр намуслуди тамам ап1увал.

Эсерий дявдин шиклар. Дявди табиаьтдинна ва инсанариина гъахи аьзабар. Ислягъ зегъметнан хут1лар ва дявдин майднар улупуб, дурарин шиклариинди эсерий дяви пислемиш ап1уб.

Поэмаин художествойин хусусивалар (жанлуап1бар, ташбигъар, метафорийр, лирикайин улдуч1вбар, обращенийр ва ж.)

Поэмаийи антитеза яркъуди ишлетмиш ап1бан метлеблувал.

К1ул'инди урхбан бадали: Ш. Шагъмарданов. “Нит1рихъ гъарзар”.

Аь. Салаватов. “Уьру партизнар”.

Пьесайи ватандаш дявдин йисарин гъядисйир улупуб. Дидиъ уьру партизнарин образар: Булат, Демир, Гъызтаман. Партизнарин хасиятарин

лишнар. Дурарин халкъдин азадвал бадали гъабхурайи гъякълу женгназ вуйи вафалувал.

Литературайин теория. Эсерин сюжет ва композиция.

Аткъай. «Уъмриз», «Гъар», «Сес ву ширин».

Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Уъмриз” шиъриъ шаирин уъмрихъди вуйи рафтар. Зегъметнахъ, гъяракатнахъ юкІв хъуб.

“Гъар” шиъриъ айи гъарин сурат. Дидин баб-жилихъди айи аьлакъя.

“Сес ву ширин...” шиъриъ шаирин шиърарихъна вуйи тІалаб, дурарин заан метлеб ачухъ апІуб.

КІул’инди урхбан бадали: Ш. Къазиев. “Мани гъарзар”. Р. Рашидов. “Чивиб ригъдихъна гъабккуру”.

Х. Авшалумов. “Йиз душман — йиз гъунши”.

Гъикайиъ инсанарик кайи чІуру хасиятар зегъмет дизригди гъазанмиш апІуб нигъ апІуб.

Гамбаринна Сари-Самадрин къаматар.

Гъикайин художествойин къатІивалар: игитри чав пислемиш апІуб, мисалар ишлетмиш апІуб ва эсериъ дурарин роль.

Гъикайин кІулин фикир ачухъ апІбаъ сатирайинна юморин метлеб.

КІул’инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. “Хулар”. А. Аьгмедов. ГвачІин”.

БикІбан ляхин

КІваълан апІбан бадали: “Табасаран”.

Къалухъ Мирза. “Хандиз жаваб”.

Даттил Уруж. “Я касиб”.

Е. Эмин. “Васият”.

М. Чаринов. “Багъри уълке” (урхурайидари чпи гъядягъну, 5 – 6 бенд).

Б. Митаров. “Гъургъушум убзри завуъ, убгура дюн’я”.

И. Шагъмарданов. “Дявдин гвачІин” (3 – 4 бенд).

Ш. Къазиев. “Руг ва рюкъ” поэмайиан 5 – 6 бенд (Мялимдин теклифниинди).

Классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъ.

VIII класс

Табасаран поэзияин антология (Мягъячгъала, 1980).

Халкъдин ирс. (Мягъячгъала, 1974).

А. Жяфаров. Лизи мужри ккайи хюрчабан.

М. Шамхалов. Женгчйир (Мягъячгъала, 1969).

М. Митаров. Накъишариъ айи уъмур (Мягъячгъала, 1978).

И. Шагъмарданов. Имам Шамил (Жилиз икрам, Мягъячгъала, 1997).

Мягъмуд. Марцц апІурхъа му дюн'я, гъчай женгназ.

Батирай. Мяълийир кІури шуйза.

Аь. Салаватов. Уъру партизнар.

Р. Гъямзатов. Ахваждиъ.

Р. Гъяжиев. Дада ва дагълар.

Р. Расулов. Чуру жихрар (Мягъячгъала, 1987).

Б. Ражабов. Ахсрар (Мягъячгъала, 1974).

П. Асланов. Бабан дих. (Мягъячгъала, 1987).

З. Дашдемиров. Йиз байвахт.

Ш. Шагъмарданов. Жилгъа. Йишван нивкІ. Йишв. Хирижв ухдитІан дубхъна суст (Жвуван рангар. Мягъячгъала, 1980).

Ш. Къазиев. Йиз багъри жил. Гъябкъюндарзуз дявдин инсафсуз суфат. ХутІлин мяъли (Руг ва рюкъ, Мягъячгъала, 1982).

Ю. Базутаев. Зурначи. Ялхъван. Дюн'я ккебгъу йигъхъанмина... ФукІа айкІан суфратІана жумартуб? (Сикинсузвал, Мягъячгъала, 1981).

З. Ханмягъмадова. (Нурарин гъир. Мягъячгъала, 1991).

Бахтлу рякъ. Табасаран шаирарин шиърарин гъварч Мягъячгъала, 1986).

Аьбду-Рягъим. “Умуд кайиз...” (Мягъячгъала, 1995).

М. Сефербегов. “Табасаран сягъна”. (Мягъячгъала, 1997).

Г. Уъмарова. “Шиърар”. (Мягъячгъала, 1998).

И. Шагъмарданов. «Деврин мукъам». (Мягъячгъала, 2011)

VIII класдиъ литературайиан мелзналан ва бикІбиинди гъахру ляхнарин асас жюрйир

Художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адабхъну чкиди ва тясирлуди урхуб.

Эпосдин ахю дару эсерарин вая эсерарин чІукІарин мяна мелзналан ва дибикІну (изложение) ачухъ апІуб.

Мелзналан саб шикил яратмиш апІуб. Художествойин эсерар уйнамиш апІуб.

Агъю апІурайи эсериан мелзналан ва дибикІну жвуван фикрариинди сочинение яратмиш апІуб: суалназ ккатІабццу жаваб тувуб, эсерин игитариз (кІул'инди, тевну, группайиинди) проблемайин характеристика тувуб.

Жвуван мелзналан ва дибикІну гъапибдин план дюзмиш апІуб.

КІул'инди гъурху литературайин эсериз, искусствойин жара жюрйирин эсерариз (эсерин игитарихъна ва гъядисйирихъна вуйи жвуван рафтар ачухъ апІури) мелзналан ва дибикІну къимат (вая рецензия) тувуб.

Предметарин аьлакъйир. Табасаран чІал. Хал-йишвкан ва табиаьтдикан вуйи материал ишлетмиш апІури, хабар тувбан саягънан жикъи

ва ккатIабщцу изложение бикIуб (VI класс). Тарихнан, архитектурайин вая искусствойин, йишван памятникдин гьякьнаан жикьиди вая ярхиди изложение бикIуб. Архитектурайин, тарихнан, искусствойин памятникдин ва эдебдинна эстетикайин гьякьнаан сочинение бикIуб. Тувнайи темайиан хабар тувбан саягьнан характеристика кайи сочинение бикIуб (VIII класс).

9 – класс

КучIвбан дарс.

Гьамусдин деврин табасаран литературайиь улихьдин литературайин ужударстар аьдатар давам апIуб. Жанр жигьатнаан табасаран литература артмиш хьуб. Тема жигьатнаан дидин жюрбежюрвал.

XX-пи аьсрин 2-пи пайнан табасаран литература 1946 – 1992 йисар.

Табасаран литература улихьна гьябгьбан деврар, чапдиан удучIву чIатху эсерар, китабар ва дурариь гьамусдин деврин инсандин сурат.

Табасаран литературайиз урус литературайин тясир. Гьамусдин деврин табасаран литературайин улихь дийигьнайи вазифйир.

Жанр ва тема жигьатнаан табасаран литература артмиш хьуб.

Табасаран литературайин халкьчивал.

Табасаран литературайин милли терефар. Халкьарин дуствал – милли литературйирин дуствал вуди хьуб. Урус, дагьустан ва табасаран литературйирин аьлакьйир.

Табасаран литература ва диди инсан тербияламиш апIуб.

М. Митаров. “Устад”.

Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ.

“Устад”. Поэмаин асас мяна, халкъдин художествойин яратмиш апІбарин ад апІуб, дурарихъна вуйи дюз дару, буш фикрар батІул апІуб, дурар имбубсан артмиш апІуб вуди хьуб. Халачйирин устад Перийин образ. Дугъан ляхнихъна ва милли искусствойихъна вуйи ккунивал ва аьшкъ, аьдатнан чешнийириъ накъишарин ва рангарин цІийивал тІапІуз удукьуб. Халкъди халачачи дагълу дишагълийин баркаллу ляхниз лайикълу къимат тувуб. Поэмаин хусусивалар. Дидиъ табиаьтдин шикларин роль.

КІул’инди урхбан бадали: М. Митаров «Сулакдин ригъ». М. Шамхалов. “Дих апІбаз”. И. Шагьмарданов. “Гьалвар урхрударин мяъли”.

БикІбан ляхин

А. Агъададашев. “Уьмрин къайда”, “Фунур вувуз гирами”.

“Уьмрин къайда”. Инсандин кІул’ина фицдар йигъар-йишвар вушра гъюб мумкинвал айиб улупуб. Амма гьарсар инсанди, чав уьмрин къайда вуйиб улупуб.

“Фунур вувуз гирами?” Шиъриъ варитІан гирамир халис инсан вуйиб улупуб.

Шиърарин устадвалин хусусивал.

КІул’инди урхбан бадали: А. Агъададашев. “Женгнан яракъ”, “Адлу шагъур”.

Къ. Рамазанов. “Гъазелар”, “ХьухърумартІан мархъ лазим ву”.

“Гъазелар”. Шиърариъ инсандихъна (дишагълийихъна) вуйи марцци гьиссар. Инсандин уьмрикан философияйин фикрар. Гъазел уьмуми лирикайин шиърин рифма.

“ХьухърумартІан мархъ лазим ву”. Эсериъ гьакъкъатдиъ ичІи гафартІан ляхин лазим вуйиб улупуб.

Шаирин устадвалин хусусивал. Тевуб.

З. Дашдемиров. “Йиз фикрар”, “Насигъят”.

Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.

“Йиз фикрар”, “Инсан, инсан”. Шиърариъ Ватан, халкъ, баб адлу апІуз шаирин кІван гьиссар. Гъийин девриъ миллетарин арайиъ сабвал, мясляьт ккун апІуб. Душмандихъна вуйи даккнишин.

Шиърариъ шаирин кІваз сикинвал тутруврайи дерин философияйин фикрар, ватандаш’валин гьиссар.

Шиърарин тясирлувалин гужалвал.

КІул’инди урхбан бадали: З. Дашдемиров. ”Сумчир вуйин даршиш салам.”

Б. Ражабов. «Ватан», ”Уьмур”, ”Уьл”.

“Ватан” шиъриъ ватан адлу апӀуб, дид’инди дамагъ апӀуб. “Уъмур”.
Къабирин суратнаъ дугъан зегъметнуна женгну абцӀну гъубшу уъмур улупуб.
Абйирин насигъятар.

“Уъл”. Шиъриъ инсандин марцци зегъметнан бегъер вуйи уъл адлу
апӀуб. Уълиз гъюрмат апӀуб, дидин гъадри ади вердиш хъуб инсанарин
шартӀарикан саб ву. Инсанди уълихъ зигру жафа ачухъ апӀуб.

Ю. Базутаев. Байвахтнаан сюгърин жилгъа.

(Поэмайиан къатӀар).

Поэмайиъ багъри юрднан мясляътнан вахтарин ва дявдин вахтарин
шиклар.

Дирниъ уълер уржури инсанариз туврайи ва гаш’ан йихурайидарин
хажалат зигурайи баб ва пул бадали гаш’ан инсанар тӀанкъ хъуз гъитрайи
севдиграр.

Поэмайиъ гъитӀиккнайи яракъ артухъ апӀувалин, дявдин, ризкъ гъясил
апӀувалин, инсандин фагъумлу уъмур хъапӀну ккунивалин месэлийр.

Поэмайин композицияйин хусусиятар.

КӀул’инди урхбан бадали: Аб. Сефигъурбанов. “Багъри юрдарин
нугъат”.

А. Гъяжиибрагъимов. “Гъизил айи тавра”.

“Гъизил айи тавра”. Эсерий севдигар Гъяжибалайин яшайиш.
Маллайинна севдигрин сюгъбат. Угъланбикайин гъизил айи тавра.
Угъланбикайин уъмур ва аъжал.

Девлетну, тямгъну инсандин кӀваан инсанвал утӀубккуб.

Зегъмет дизригди уч гъапӀу девлетнакан мянфяът ктабгъуз дархъуб.
Гъизили “Гъярам хил” абгурайиб улупуб.

Аб. Рашидов. “Яшамиш хъуб ужуб ляхин ву”.

“Яшамиш хъуб ужуб ляхин ву” ихтилатнаъ Абгъмаддина Мухлисатди
сар-сариз вафалувалин гафар тувуб. Абгъмад Ватандин Абхю дявдин
иштиракчи. Эсерин игит дявдиан инвалидди хъадакну гъуб. Абгъмаддин
уъмрихъна вуйи ккунивал.

Ихтилатнан игитарин мюгъюббат чӀиви хъуб, дурарин абхю инсанвал,
рюгънан мюгъкамвал, кӀван ачухъвал, эдеблувалин гюрчегвал улупуб.

П. Къасумов. “Литературайин дарснаъ”.

“Литературайин дарснаъ” эсерий мектебдиъ гъябгъюрайи
литературайин дарснан гидишатдикан пуб. Урхурайи баяр-шубарин арайиъ
айи зарафатарикан мялимдин ва урхурайидарин рафтар. Сабпи
мюгъюббатнан гъиссарикан ачухъди бикӀуб.

Гъ. Гъюсейнов. “Гъизил”.

Повестдиъ дагълу гъулан яшайиш улупуб. Селмийин уьмур. Дугъан образдиъ автори инсан фици яваш-явашди мал-мутмуьин, девлетнан тясирнакк ккахъну дигиш шулуш, улупуб. Селмийин хасият повестдин эвелиан аьхириз дигиш хъпан рякъ.

Аьлдинна Минайин мюгъюббат.

Повестдиъ табиаьтдин шиклар яркъуди ишлетмиш аплувалин метлебувал. Эсерин гъурулушнан хусусивалар.

П. Асланов. “Къисмат”, “Рубасдихъ”, “Аьхюр”, “Коррида”.

“Къисмат”. Шиъриъ инсандин уьмрин рякъ художественно- успагъиди улупуб. Инсандин уьмур къисматнаъ ади хъуб. Хушбахт къисмат ккундуш – зегъмет зигуб, женгнаъ учлвуб.

Шиърин члалнан хусусивал.

«**Рубасдихъ**». Шиъриъ дагълу табиаьтдин шиклар. Рубасдихъна илтлiкiну улхбаан авторин багъри жилихъна вуйи гирамивалин гъиссар ашкар хъуб. Инсанарин уьмур ва табиаьт гюрчег аплбаъ Рубасдин метлебувал. Зегъметкеш дагълуйирин гъайгъушнар.

Шиърин члалнан тясирлувал (эпитетар, метафорйир).

“**Аьхюр**” шиъриъ гъитлiккнайи гъийин ихъ уьмрин читин месэлийир. Зегъметкеш халкъдин аьжуз гъял, “аьхюрин” гъясузвал ва “аьхюри” халкъдин гележег пуч аплурайивал.

“**Коррида**” шиъриъ образный саягъ, корридаиз адаплнайи йицракан улхури, гъийин гъякъсуз дюн'яйиъ инсандин уьмрикан пуб.

Шиъриъ йицран, тамашачйирин ва матадорин образар.

Бикlбан ляхин

Литературайин теория. Художествойин эсерин мянайинна формайин сабвал.

Кlул'инди урхбан бадали: Ш. Къазиев. “Шубуб цlадликан баллада”.

Ш. Шагъмарданов. “Жихрин гъар”.

Писателин яратмиш аплбарин мялуматар.

Повестдиъ багъри табиаьтдихъна вуйи ватанпервервалин гъиссар ва рафтар улупуради хъуб. Эсерин кlулин игит вуйи жихрин гъарин образ. Инсандин табиаьт уьбхбахъна вуйи рафтар.

Табиаьтдин шиклар яратмиш аплбаъ авторин кlван дугъривал. Эсерин лиризм. Табиаьт жанлуди улупуб.

Кlул'инди урхбан бадали: Аьлирза Сяидов. “Дуствал”, “Шурахъна гъафну дугъан дуст”.

Гъ. Тайбов. “Рубдин тикйирикан баллада”, “Деллу нир”, “Му фу гъабши”.

Шаирин яратмиш аплбарикан мялуматар.

“Рубдин тикйириккан баллада”. Ахью жилиин бицйи рубдин тикйир гатлахъуз йишв адрувал. Табиатдихъна вуйи марцци гъиссар.

Эсериъ ислягъвалихъна гъарай, дих аплуб.

“Деллу нир” эсериъ шаирин вазифайикан ашкарди пуб. “Сесерин нир йивура йиз мухриз” – цларарин метлеб. Шиъриъ шаирин вахтнакан хиялар.

“Му фу гъабши”. Шиъриъ улихъдин дявдин читин йигъарихъна аьксивал, аьсси духънайивал. Ихъ девриъ шаирин кIваъ сикинсузвал ипнайи фикрар.

КIул'инди урхбан бадали: Гъ. Таибов. “Тулайин мюрхин гъарар”, “Гвачин”.

А. Аьгъмедов. “Инсан”, “Буржи”.

“Инсан”. Инсандин рюгънаъ сабси яшамиш шули женгнаъ айи къаршувалар ва дулар улупбан устадвал. Инсандихъна илтIикIну кIурайи гафарин метлеб.

«Буржи». Шиъриъ шаирин художествойин фикрин кьудратлувал улупуб. Инсандин буржи – Ватан, халкъ, баб адлу аплуб, дулар бадали “уьмрин гажин” абцIну гъам, дерд, шадвал убхъуб.

Шиъриъ чIалнан хусусивал.

КIул'инди урхбан бадали: Эсед Гъяжиев. “Читин имтигъян”.

Г. Уьмарова. “Йигъ-йишв”, “Гъиссан хилар”.

Шиърариъ табасаран дишагълийин уьмур, дугъан йигъ-йишв, зегъмет шикиллуди улупуб.

Дишагълийи уьмри чаин илипнайи заан вазифа тамам аплувал.

Шиърарин тясирлу апру художествойин дакъатар. Дуларин композицияйин хусусивалар.

КIул'инди урхбан бадали: Г. Уьмарова. “Шубуб салам”, “Хилар хъиржвну”. К. Маллаев. «Шиърар». Аьбду-Рягъим. «Убгъиди мархъ».

Э. Ашурбекова. «Шиърар».

Предметарин аьлакъйир. Дагъустан тарих. Дагъустандиъ ХХ-пи аьсрин аьхирариъ гъаши дигиш'валар. Табасаран халкъдин уьмур.

Дагъустан халкъарин литературайиан

Ю. Хаппалаев. “Сабпи изан”.

Шаирин уьмрин ва яратмиш апбарин рякъ. “Сабпи изан” шиъриъ нежбрин зегъмет, дугъан юкIв чан пишейиин хъуб, гизаф йисарин тажруба, халкъдин аьдатар улупуб. Халкъди нежбрариз гъюрмат аплуб.

Нежбрин сурат. Хъадукран йигъарин шиклар. Шиърин художествойин къатIивалар.

КIул'инди урхбан бадали: Аь. Саидов. “Дуствал”, “Дюн'яйин берекет”. А. Жяфаров. “Накъвдиъ концерт”.

Р. Гъямзатов. “Урусатдин эскрар”.

Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ.

Поэмаин ватанпервервалин дерин мяна. Дагъустандин баркаллу бай Советарин Союздин Игит Мягъяммадзагъид Абдулманафовдин образ. Ихъ халкъарин арайиъ сабвалин ва дуствалин чІур апІуз даршлу мягъкамвал. Инсанарин терефнаан Ватандихъна, ислягъвалихъна вуйи сяргъятсуз ккунивал ва вафалувал.

Литературайин теория. Уьмрин гъякъикъат ва литературайин эсерин художествойин алававалар.

КІул’инди урхбан бадали: Ш. Къазиев. “Дявдин зийнар. К. Мурсалов. «Аднан гъагъ»

Аь. Абу-Бакар. “Дарги шубар”.

Писателин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ.

“Дарги шубар” повестдиъ дагълу шубарин хасият тешкил хъупан гъяракат улупуб. Дидиъ гъийин йигъан дагълу гъулан жигъиларин уьмур. Сад йисан бабкан гъахъи йирхъур шуран къадар-къисматар. Шубарин хасиятариз хас вуйи лишнар. Повестдиъ риш хъуб бедбахтвал гъисаб апІури гъахъи дагълуйирин кюгъне фикир. Гъизтамумдин важара шубарин суратариинди батІул апІуб. Эсерин мяна ачухъ апІбаъ эпиграфдин роль.

БикІбан ляхин

КІул’инди урхбан бадали: Ю. Базутаев. “Багълариъ чвул либцура!”

И. Гъюсейнов. “Гъванар”.

Шаирин яратмиш апІбарикан мялуматар.

Ватандин Ахъю дявдин вахтна халкъдин ватанпервервал. Селимдин образ. Эсери кІулин фикир ачухъ апІбан бадали гъванарин метлеб.

Фашистарин жасусдин фикир кІулиз удудубчІуб.

Эсерин дюзмиш хъуб. Чалнан дакъатар.

КІул’инди урхбан бадали: Б. Митаров. “Женгнан дустариз”.

Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия.

Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия, дидин тематика ва проблематика. Ватандиз ва халкъдиз вуйи вафалувал, инсанпервервал ва ватанпервервал. Дявдиз вуйи аьксивал.

Кечирмиш шулайи деврин поэзияин вакилар:

АьлитІагъир Сефигъурбанов, Абдуриягъим Абдуриягъманов, Абдуллагъ Абдуриягъманов, Абдулмажид Къурбанов, Муслим Къурбанов, Гюлбика Уьмарова, Мягъяммед Мягъяммедов, Шюшеханум Керимова, Керим Маллаев, Гъюсейн Абдуриягъманов, Эльмира Аьдилова ва гъ. ж.

Табасаран литература жигъил ва бажаранлу шаирарин ва писателарин яратмиш апІбари девлетлу ва гъунарлу апІуб. Литературайиз цІийи гъенгар ва фикрар хуб.

Табасаран шаирари ва писателари халкъдин улихъ чпин жавабдар буржи аннамиш апІуб, табасаран литература артмиш апІуб.

Жанрйир жигъатнаан гъамусдин деврин поэзияйин жюрбежюрвал ва девлетлувал. ЦІийи жанрйир (баллада, сонет, триолет ва ж.)

Кечирмиш шулайи деврин поэзияйин художествойин дакъатар ва къатІивалар.

Литературайин теория. Агъювалар ва тербия тувбан рякъ'ан художествойин литературайин метлеблувалар.

Кечирмиш шулайи деврин табасаран проза

Табасаранарин гъамусдин деврин проза, дидин тематика ва проблематика. Дидин инсан ва Ватан ккун хъувалин гъиссар.

Ватандин Ахю дявдин гъагъи вахтарикан, ислягъ зегъметнакан яратмиш дапІнайи эсерар.

Кечирмиш шулайи деврин прозайин эсерарин жанрйир жигъатнаан вуйи жюрбежюрвал.

Гъамусдин деврин прозайин художествойин дакъатар ва къатІивалар.

Литературайин теория. Гъамусдин табасаран литературайин стиларин, жанрйирин жюрбежюрвалин гъякънаан мялумат.

КІул'инди урхбан бадали:

Б. Ражабов. "Йиз юкІв, йиз юкІв".

Предметарин алакъйир. Дагъустандин тарих. Дагъустандин халкъари гъийин девриъ тикмиш апІбар. Рякъяр тикмиш апІбан бадали женг гъабхуб. Халкъдин уъмриъ ва политикайиъ цІийивалар тІауб.

Табасаран халкъдин культура улихъна гъябгъюб (IV класс).

Текрар апІбан бадали

БикІбан ляхин

КІваълан апІбан бадали:

М. Митаров. "Устад" (мялимдин теклифниинди саб чІукІ).

Р. Гъямзатов. "Урусатдин эскарар" ("Дустарин аъжализ лигур гучІ дарди..." гафарилан "Гъаци гъапну гъучагъри ихъ" гафариинакъан).

А. Агъададашев. "Фунур вувуз гирами".

З. Дашдемиров. "Йиз фикрар" (4 – 5 бенд).

А. Агъмедов. "Инсан".

Классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъ

IX КЛАСС

Табасаран поэзияйин антология. (Мягъячгъала, 1980).

А. Жяфаров. Закурин рякъ. (Мягъячгъала, 1964).

Б. Митаров. Женгнан дустариз. (Хабар тув ихъ дустариз. Мягъячгъала, 1974).

И. Шагъмарданов. Ватандиз гъурбан. Дагълар. Гъюдран булагъ. Клару яркур. (Жилиз икрам, Мягъячгъала, 1997).

М. Шамхалов. Багъридар. (Мягъячгъала, 1976).

М. Митаров. Бавтугъай. (Мягъячгъала, 1965).

Ш. Къазиев. Къисмат. Сабпи хюрч (Руг ва рюкъ. Мягъячгъала, 1982). Жилин сабур. (Мягъячгъала, 1985).

Ш. Шагъмарданов. Йиф убгура. Къяркъяр. Узу ккалакъури лицуру, кIур. (Йигъ ва йишв. Мягъячгъала, 1985).

Ю. Базутаев. Байвахтнан сюгърин жилгъа. (Мягъячгъала, 1983). П. Къасумов. Бахтлу хияларин вахт. (Мягъячгъала, 1975).

П. Асланов. Вафалувал. (Мягъячгъала, 1981).

Гъ. Гъюсейнов. Гъизил. (Жилгъа ва варжи. Мягъячгъала, 1981). Фазу Аълиева. Жилин тики микIлу гъабхидар. Тазар. Чирагъ. Жигъил шаирарин эсерарин гъварчар. (Мягъячгъала, 1875, 1976).

Гъ. Таибов. Гимихъна. ГвачIин.

Б. Ражабов. Уъмрин жилгъйир. Азгар йигъ. Табасаран писателарин ихтилатарин гъварч. (Мягъячгъала, 1983).

Г. Уъмарова. Марцци кIваан. (Мягъячгъала, 1992).

“Вахтнан симар”. (Мягъячгъала, 1998).

Э. Аъдилова. Гъисснан симар. (Вахтнан симар. Мягъячгъала, 1998).

Аъ. Къурбанов. Вахтнахъди улхуб. (Мягъячгъала, 1998).

IX классдиъ литературайиан мелзналан ва бикIбинди гъахруляхнарин асас жюрйир

Художествойин эсерар тясирлуди урхуб.

Жвуван мелзналан ва дибикIну гъапибдин план дюзмиш апIуб.

Эпосдин эсерариан вуйи чIукIарин мяна анализдин элементарра кади мелзналан ва дибикIну (изложение) ачухъ апIуб.

Агъю апIурайи эсериан мелзналан ва дибикIну жвуван фикрариинди проблемайин хасиятнан сочинение яратмиш апIуб (эсеринигитариз кIул'инди, тевну характеристика тувуб).

КIул'инди гъурху китабдиз, искусствойин жара жюрйирин эсерариз рецензия вая къимат тувуб.

Предметарин аьлакъйир. Табасаран чIал. Чпин инсандиз характеристикйир тувуб кайи текстариан жикъи ва ярхи изложенйир дикIуб (VII класс). Жямьяътлугъ ва политикайин темайиан, эдеб ва этикайин темайиан сочинение дюзмиш апIуб. Жямьяътлугъ ва политикайин темайиан 2 – 3

источникариан доклад вая реферат бикIуб. ЧIалнан илимдин ва эдебнанна этикайин темйириан макъалйирин тезисар дюзмиш апIуб (IX класс).

**Предмет аьгью апIбахьна вуйи тIалабар
5 классдиь урхурайидарин аьгьюваларихьна ва
удукьуваларихьна вуйи асас тIалабар
Урхурайидариз аьгьяди ккунду:**

- гьурху эсерин авторар ва ччвурар;
- гьурху эсерин мяна ва дидиь иштирак шулайи игитар (игитар эсериь гьягьяюрайи гьядисйирихьди аьлакьалу вуди);
- литературайин теорияйин мялуматарин асас лишнар;
- халкьдин махъв литературайин махъврахьан жара апIуз;
- программайи кIваьлан апIуз теклиф апIурайи текстар.

Урхурайидариан удукьуради ккунду:

- гьурху эсериан саб вакьиа жара апIуз;
- аьгью апIурайи эсерин вакьиьйирин арайиь вахтнан ва себебнанна натижайин аьлакьа тешкил апIуз;
- аьгью апIурайи эсериь ташбигьар, эпитетар, жанлу апIбар агуз ва текстнаь дуради уйнамиш апIурайи ролин гьаврикк ккауз;

— мялимдин теклифниинди аьгью аплурайи эсерин игитриз характеристика тувуз.

— таниш вуйи художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адабхьну дюзди ва чкиди урхуз;

— кIваълан дапIнайи художествойин эсер тясирлуди урхуз;

— эпосдин бицIи эсерин вая эсериан вуйи саб чIукIнан мяна мелзналан ва дибикIну (изложение) жикъиди, тамамвалиинди ва гъядягъюри ачухъ аплуз;

— литературайин эсерин игитрин гъякънаан мелзналан вая дибикIну ктибтуз;

— эпосдин ахью дару эсерин вая эсерин саб чIукIнан план дюзмиш аплуз;

- кIул'инди гъурху литературайин эсериз, искусствойин жара жюрйирин эсерариз (эсерарин игитрихьна ва гъядисйирихьна вуйи жвуван рафтар ачухъ аплуб) мелзналан кымат тувуб.

— хрестоматияйин ва гъурху жара китабарикан мянфяаьт ктабгъуз.

6 – пи классдиъ урхурайидарин аьгьюваларихьна ва

удукъуваларихьна вуйи асас тIалабар

Урхурайидариз аьгъяди ккунду:

— гъурху эсерарин авторар ва ччвурар;

— гъурху эсерарин мяна ва дурариъ иштирак шулайи игитар (игитар эсерие кIули гъягъюрайи гъядисйирихъди аьлакьалу вуди);

— литературайин теорияйин мялуматарин асас лишнар;

— программайи кIваълан аплуз теклиф аплурайи текстар.

Урхурайидариан удукъуради ккунду:

— писатели яратмиш дапIнайи художествойин шиклар жвуван фикриъ цIийиди яратмиш аплуз;

— аьгью аплурайи эсерин вакъийир жара аплуз;

— аьгью аплурайи текстнан суратлувалинна тясирлувалин дакъатар ва гъацира пейзаж абгуз ва дурари текстнаъ уйнамиш аплурайи ролин гъаврикк ккауз;

— аьгью аплурайи эсерин игитриз, дугъан гъяракатарин, гъиллигъариин ва ахлакъниин асасламиш духьну, характеристика тувуз.

— Художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адабхьну дюзди ва чкиди урхуз;

— художествойин эсерар тясирлуди урхуз;

— эпосдин думукъан аьхю дару эсерин вая эсериан вуйи саб чӀукӀнан мяна тамамвалиинди, гъядягъюри ва жикъиди мелзналан ва дибикӀну (изложение) ачухъ аплуз;

— кӀул'инди гъурху литературайин эсериз ва искусствойин жара жюрйирин эсерариз (эсерин игитрихъна ва гъядисйирхъна вуйи жвуван рафтар ачухъ аплури) мелзналан ва дибикӀну кьимат тувуз.

7 классдиь урхурайидарин аьгъюваларихъна ва удукъуваларихъна вуйи асас тӀалабар

Урхурайидариз аьгъяди ккунду:

- аьгъю гъаплу эсерарин авторар ва эсерин мяна
- гъурху эсерарин сюжет ва дурарий иштирак шулайи игитар (игитар ва дурарихъди аьлакьалу вуйи гъядисйир);
- аьгъю гъаплу эсерин композицияйин хусусивалар;
- литературайин теорияйин мялуматарин асас лишнар;
- программийкӀваъланаплузтекклифдапӀнайитекстар.

Урхурайидариан удукъури ккунду

- писатели яратмиш дапӀнайи художествойин шиклар жвуван фикриь цӀийиди яратмиш аплуз;
- аьгъю аплурайи эсерий дидин иштиракчйириз характеристика тувбан бадали важиблустар вакъийир жара аплуз;
- аьгъю дапӀнайи эсерин сюжетдин элементарин идеяйинна художествойин роль тйин аплуз;
- эсерий чӀалнан гюрчегвалинна тясирлувалин дакъатарин идеяйинна художествойин роль тйин аплуз;
- мялимди дивнайи суалназ хас вуйиси эсерин игитриз характеристика тувуз;
- аьгъю аплурайи эсерин кьур игит, дурарихъна авторин терефнаан вуйи рафтар ачухъ аплбан бадали, чиб-чпихъди тевуз;
- эпосдин, лирикайин ва драмайин эсерар;
- художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адахъну дюзди ва чкиди урхуз;
- художествойин эсерар тясирлуди урхуз;
- эпосдин эсерин вая чӀукӀнан мяна тамамвалиинди, гъядягъюри ва жикъиди мелзналан ва дибикӀну (изложение) ачухъ аплуз;
- аьгъю аплурайи эсериан мелзналан ва дибикӀну жвуван фикриинди сочинение яратмиш аплуз; суалназ ккатӀабцу жаваб тувуз ва эсерин игитариз, кӀул'инди ва тевну характеристика тувуз;
- эпосдин эсерин вая саб чӀукӀнан план дюзмиш аплуз;

- жвуван мелзналан ва дибикІну гъапибдин план дюзмиш апІуз;

8 классдиъ урхурайидарин аьгъюваларихъна ва удукъуваларихъна вуйи асас тІалабар

Урхурайидариз аьгъяди ккунду:

- аьгъю гъапІу эсерарин авторар, ччвурар ва ччвурарин мяна;
- аьгъю гъапІу эсерарин асас темйир ва хусусивалар;
- аьгъю гъапІу эпосдин эсерарин сюжет ва дурариъ иштирак шулайи игитар (игитар ва дурарихъди аьлакьалу вуйи гъядисйир);
- литературайин теорияйин мялуматарин асас лишнар;
- лирикайинна эпосдин эсерариз хас вуйи хусуси лишнар;
- программайи кІваълан апІбан бадали теклиф дапІнайи текстар.
- художествойин, публицистикайин ва жара жюрйирин текстар адахъну дюзди ва чкиди урхуз;
- художествойин эсер тясирлуди урхуз;
- эпосдин эсерин вая эсериан вуйи чІукІарин мяна тамамвалиинди, гъядягъюри ва жикъиди мелзналан ва дибикІну (изложение) ачухъ апІуз;
- аьгъю апІурайи эсериан мелзналан ва дибикІну жвуван фикриинди сочинение яратмиш апІуз, суалназ ккатІабццу жаваб тувуз ва эсерин игитариз (кІул’инди вая тевну) проблемайин характеристика тувуз;

9 классдиъ урхурайидарин аьгъюваларихъна ва удукъуваларихъна вуйи асас тІалабар

Урхурайидариз аьгъяди ккунду:

- литературайин направленийирин гъакънаан важиблустар далилар (романтизм, реализм);
- аьгъю дапІнайи эсериъ улупнайи девриз хас вуйи хусусивалар;
- аьгъю дапІнайи эсерин сюжет, композицияйин ва образарин гъурулушдин хусусивалар;
- аьгъю дапІнайи эсерин кІулин игитарин хасиятарин метлеблувал;
- аьгъю дапІнайи эсерарин жанрйирин хусусивалар;
- литературайин теорияйин мялуматарин асас лишнар;
- программайи кІваълан апІуз теклиф дапІнайи текстар.

Урхурайидариан удукъури ккунду

- писатели яратмиш дапІнайи художествойин шиклар жвуван фикриъ цІийиди яратмиш апІуз;
- идеяйинна художествойин хусусивалар гъисабназ гъадагъну, эсерин анализ апІуз;

- эсер литературайин фуну жорейиз (эпос, лирика, драма) хас шулаш, жара аплуз;
- асас проблемйир жара аплуз;
- сюжетдин, композицияин, образарин гьурулушдин ва члалнан суратлувалинна тясирлувалин дакьатари эсерий уйнамиш аплурайи идеяинна художествойин роль аьгью аплуз;
- эсерин идеяин мяна ачухъ аплбаъ, игитрин роль ва игитриз авторитуврайикьиматтяйнаплуз;
- эсерин ва игитарин гьякьнаан вуйи жвуван фикрар далилламиш аплуз;
- художествойин, литературайинна критикайин ва жара жюрйирин текстар адахъну дюзди ва чкиди урхуз;
- художествойин эсерар тясирлуди урхуз;
- жвуван мелзналан ва дибикІну гьапибдин план дюзмиш аплуз;
- аьгью аплурайи эсериан мелзналан ва дибикІну жвуван фикриинди сочинение яратмиш аплуз (эсерин игитриз кІул'инди, тевну ва группайинди характеристка тувуб);
- кІул'инди гьурху литературайин китабдиз, искусствойин жара жюрйирин эсериз рецензия ва кьимат тувуз.

5 – 9 КЛАССАРИЗ ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИАН ТЕМАТИЧЕСКИЙ ПЛАНИРОВАНИЕ

V КЛАСС (68 саяьт)

Эсерар аьгью аплбан бадали – 50 саяьт.

Члал ккатІабицбан бадали – 10 саяьт.

Классдин гьирагъдиъ гьурху эсерарин зинн сюгьбатар гьахбан бадали – 8 саяьт.

Раздел	Даренан тема	С.	Урхурайидарин ляхнин асас лигбар
КучІвуб	КучІвбан дарс	1	Инсандин уьмрий китабдин метлеблувал. Гафнан искусство вуйи литературайин гьякьнаан сабпи мялумат. Табасаран литература урхбан предметси мектебдиъ аьгью аплуб. Табасаран литература дагъустан литературйирин арайиъ. Китабди инсандин уьмрий фициб мяна ва метлеб гьабхураш ученикар гьаврий ауб.

<p>Халкъдин мелзнен яратмиш ап1бар Табасаран халкъдин махъвар</p>	<p>«Аслан ва нежбер», «Къюр хялижв», «Сулан аьмлар», «Квасагайин къант1а йиц»</p>	<p>4</p>	<p>“Аслан ва нежбер” махъвраъ инсандинна вягъши гъяйванатдин арайиъ айи дуствал улупуб. Инсандин ихтиятсузвали дурарин дуствал ч1ур ап1уб. Ап1урайи гафнан жавабдарвал. “Къюр хялижв” махъвраъ касибрин мяргъяматлувал улупуб, варлуйин къискъисвал биябур ап1уб. “Сулан аьмлар”. Махъвраъ гъяйванатарин жюрбежюр хасиятар: сулан аьмалдарвал, девдин аьвамвал, жанаврин ахмакъ’вал ва швеьдин буш’вал улупуб. “Квасагайин къант1а йиц”. Махъвраъ Квасагайин аьмалдарвал ва Амиринтямягъкарвал, гъанихвал улупуб. Касиб халкъдин арайиан вуйи инсанар язухъ шлуси улупуб. Дуланажагъдин, сюгърин ва гъяйванатарикан вуйи махъвар жара ап1уз улупуб. Махъвари инсандин уьмриъ бисурайи йишв.</p>
<p>Табасаран халкъдин мяълийир</p>	<p>«К1ару гату-темпел гату», «Сумчрин мяълийир», «Кавха», «Дадайиз шуран дерди»</p>	<p>4</p>	<p>“К1ару гату — темпел гату” мяълийиъ гатдин темпелвалик кялхъуб. Зегъмет адлу ап1уб. Мяълийин илт1ибк1у мяна. Дидиъ сатирарин ва зарафатнан лишнар. “Кавха” мяълийиъ халкъдин кавхайихъна вуйи ажугъ ва даккнишин улупуб, кавхайин инсансузвал. Халкъдин кюгъне уьмрин гъагъивал. “Дадайиз шуран дерди” мяълийиъ шуран мектебдиъ урхуз юк1в хъайивал улупуб. Урхурайидариз гележегдиъ илим лазим вуйивал тасдикъ ап1уб. Халкъдин мяълийирин жюрйир. Мяълийирин ч1алнан хусусивалар. «К1ару гату-темпел гату», к1уру мяъли к1ваъланди урхуб. Сумчрин мяълийир халкъдин аьдатарин мяълийир вуди хъуб. Мяълийирин шадвал. Дурарин ч1алнан гюрчегвал ва хусуси лишнар.</p>
<p>Абйирин гафар ва мисалар</p>	<p>Абйирин гафар ва мисалар</p>	<p>2</p>	<p>Абйирин гафариъ ва мисалариъ халкъдихъна ва Ватандихъна вуйи ккунивал улупуб, темпелвал, алчагъвал, хаинвал нигъ ап1уб. Дурариъ халкъдин камаллувал ва зигъмин деринвал улупуб. Абйирин гафарин ва мисаларин ч1алнан тясирлувал ва гюрчегвал. Дурарин диш ва илт1ибк1у мяна. Ученикариз абйирин гафар ва мисалар жара ап1уз улупуб. Дурари инсандин уьмриъ бисурайи йишв.</p>

Дургъунагъар	Дургъунагъар	1	Дургъунагъарий халкъдин аькъюл, зигъим, яратмиш апІбан фантазия ва гюзет апІбар улупуб. Дургъунагъарин художествойин хусусивалар. ЧІалнан суратлувал. Чпин улхпарий ва фикрарий дургъунагъар ишлетмиш апІуб.
БикІбан ляхин	Изложение	2	
Литературайин махъвар	Шамиль Къазиев «Хъинцамегъмер»	2	Махъвраъ Хъинцамегъмран касиб яшайиш. Гъяйванатарин хасиятар. Хъинцамегъмриин улубкъу дюшюшнаъ инсанарин хасиятар, уьмрин шартІар улупуб. Махъвран чІалнан цІалцІамвал, гюрчегвал, шикиллувал. Махъвран саб парча гевеслуди урхуб. Иштиракчйириз характеристика тувуб.
	Ш. Шагъмарданов «Арфани Афни»	2	Махъвраъ мейвйирин кюмекниинди инсанарин арайиъ шлу рафтар улупуб. Афни аргъаж хъупахъ, лакран “агъалйирин” дидихъна вуйи рафтар дигиш хъуб. ЧІалнан суратлувал ва тясирлувал, диалогдин метлеблувал. Эсериъ халкъдин махъвариз хас шулайи лишнар улупуб. Махъвран мянайиз вуйи шиклар зигуб.
	Ю. Базутаев «Ватан»	2	Махъвраъ багъри Ватандихъна вуйи ккунивалин къувватлувал къайд апІуб. Хюрчабан Нюгъдинна паччагъдин риш Магъийин ккунивал. Дадаин бализ ккилигуб. Махъвраъ айи улдучІвбар. ЧІалнан тясирлувал. Махъв халкъдин махъвариз фицдар лишнариинди багахъ шулаш улупуб. Литературайин махъв халкъдин махъврахъан фит’инди жара шулаш улупуб. ГъютІрахъимдин образ.
XVIII- XIX-пи аьсрин дагъустан литература	Къ. Сяид “Мурсал хандиз нянат”, «КІару йигъ», «Йиз чарх къяляхъ илтІибкІнуки”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар. Шиърарий касиб халкъдиина аьрвалар хурайи истисмарчи синифдин вакил хандин инсафсузвал пислемиш апІуб. Халкъдин барабарсузвал ачухъ апІуб. Шаирин касиб халкъдин гележег ужуб ва акуб шлуваликан вуйи умудар ва дугъан дидкан вуйи инанмиш’вал. Шиърарин чІалнан хусусивалар. Къ. Сяиддин шиърарий, гъадмугандин деврин халкъдин читин яшайишдин устадвалиинди бицІидар гъаврий хъуб.

	С. Сулейман «Бахтавар йигъар агъдайхъуз»	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.</p> <p>Шиъриъ шаири Дагъустандиъ дишагълийин пашман ва гъагъи уьмрикан ихтилат апІуб.</p> <p>Дишагъли азад апІуб ва дугъаз барабарвал тувуб.</p> <p>Совет девриъ дагълу дишагълийин уьмриз гъафи ахю дигиш'валари шаирик ахю шадвал кипуб.</p> <p>Шиърин художествойин рякъ'ан вуйи хусусивалар.</p> <p>Текрар шулайи рефрендин метлеблувал.</p> <p>Рефрен фу-вуш баяр-шубариз агъяди хъуб.</p>
	Аь. Иминагъаев «Фягълайин уьмур», «НивкІси гъушну читин вахтар»	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар. Улихъди фягълийирин бахтсуз къисмат: гъагъи зегъмет, гаш'вал, ихтиярсузвал.</p> <p>Дурариз хузаинари, десятникари истисмар апІуб.</p> <p>Шаири фягълийири азавал бадали дих апІуб.</p> <p>“НивкІси гъушну читин вахтар” шиъриъ фягълийир зулмиккан ккудучІвбиин шаири ахю шадвал апІуб.</p> <p>Баяр-шубариз хузаинар, десятникар ва истисматчйир вужар вуш агъяди хъуб.</p> <p>Шиърариъ ишлетмиш дапІнайи читин гафарин гъавриъ ауб.</p>
	А. Жяфаров «Хлинцар кайи зиянкар», «Марччлихънин ихтилат», «Чру палтар али швеъ», «Йиччв айи гъарзар»	2	<p>Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.</p> <p>Повестдиъ дагълу уьлкейин табиаьтдин гюрчег шиклар яратмиш апІуб. Инсан табиаьтдин камаллу ва дугъри эйси вуди хъуб. Инсандинна багъри табиаьтдин сабвал. Чалнан гюрчегвал. Табиаьт жанлу апІуб. Повестдиъ ихтилатчийин образ. Инсандин табиаьтдихъна ва гъяйванатарихъна вуйи ккунивал.</p> <p>Хлинцар кайи зиянкрин гъиллигъар. Эсериъ ЦЦараблин метлеблувал.</p>
XX – пи асьрин сабли пайнан табасаран литература	БикІбан ляхин	2	Сочинение
	М. Шамхалов «Улдугну гъибихъу бахт», «Мердимазар»	6	<p>“Улдугну гъибихъу бахт”, эсериъ улихъдин вахтарин бицІидарин читин уьмур улупуб.</p> <p>Аьлидарин фикирлувал ва дирбаш'вал.</p> <p>Дагълуйирин уьмиъ гъаши дигиш'валар.</p> <p>Эсерин ччвурнан мяна.</p> <p>“Мердимазар”</p> <p>Шиъриъ табиаьтдихъна вуйи ккунивал.</p> <p>Шиърин мяна-метлеб ачухъ апІуб.</p> <p>Аьлидарин образ яркъуди ачмиш апІуб.</p> <p>Монолог ва диалог ву вуш агъяди хъуб.</p> <p>М. Шамхаловди му шиъриз «Мердимазар» кІуру ччвур гъаз тувну?</p>

	М. Шамхалов «Баркаллудар»	2	БицIи Селмийинна Аьлибеган гьушарихьна вуйи ккунивал. Селмийин йитим шюхъярихьна вуйи гьиссар. Аьлибегу чав туву гаф кIулиз адабгуб — зиянкар бисуб. БицIи игитариз колхоздин правленийи чухсагьул мялум апIуб. Жямьяьтлугъ девлетнан гьайгъушнаь. Ихтилатнан ччвурнан мяна ачмиш апIуз улупуб ва баяр-шубари эсерин анализ апIуб.
	М. Митаров «Живанариз»	1	“Живанариз” шаирин васият. Шиъриъ гьахи бабан чIалнахьна вуйи ккунивал за апIуб. «Живанариз» кIуру шиир мисал вуди, баяр-шубарин бабан чIалнахьна вуйи чпин фикрар ачухъ апIуб. Художествойин литературайин чIалнан гьавриъ ади хьуб, прозайин ва поэзияйин чIал фу вуш аьгьяди хьуб.
	Э. Ханмягмадов «Абайин васият»	3	Эсериъ абйиринна веледарин рюгьнан сабвал. Нинайин кIван ахьювал. Маратди абайин васият кIулиз адабгуб. Дугъан хасиятнан лишнар совет инсандин хасиятнан лишнар вуди хьуб. Поэмайиъ кагъзарин роль. Поэмайиъ Ватандин Ахью дявдин йисари совет инсанарин ватанпервервал, дирбаш'вал ва игитвал фици улупнуш бицIидар гьавриъ духьну ккунду. Литературайин игитрин гьякьнаан мялумат.
Дагъустан литературайин	М. С. Ягъ'яев. "Салават"	2	Повестдин кIулин мяна — ватандаш дявдин игитарин гьунарач чIивиди гьузуб. Эсериъ кьуб насул улупуб, насларин арайиъ айи аьлакья. Эсерин гьурулуш, дидин художествойин тадарукар. Эсерин кIулин игит Салаватдин образ ачмиш апIуб. Дявдин гьизгьинвал улупбан бадали автори художествойин тясирлувалин ва суратлувалин алатарикан фициб мяна ктабгьураш аьгьяди хьуб.
	Н. Юсупов “Мялум дару солдтикан баллада”	1	Солдтин дирбаш'вал ва игитвал халкьдин юкIвариъ гьаргандиз гьюрматлуди гьубзуб. Эсерин чIалнан тясирлувал. Эсериъ Ватандин Ахью дявдиъ чпин жанар диву мялум дару совет солдтарин уьмумиламиш дапIнайи сурат яратмиш апIуб.
	Мягьямад-Загьид Аминов “КIваьлан гьягьдар читин йигьар”	2	Шиъриъ пашман байвахтнан дявдин кьяляхъ гаш йисар. Эсерин чIалнан хусусивал. Баяр-шубарин ризкьнахьна ккунивал ва дидиз гьюрмат апIуз улупуб.

	М. Мягьяммадов “Табут”	1	Ихтилатнаъ бицїи балин зегьметнахьна вуйи аьшкь, дугьан удукьувал улупуб. Усман чан абайин ляхин давам апїурайир вуди хьуб. Ихтилатнаъ суратнан метлебувал. Ихтилат мисал вуди, урхурайидарин зегьметнахьна вуйи аьшкь за апїуб.
	Бикїбан ляхин	2	Изложение
XX-ли аьсрин II-пи пайнан табасаран литература	М. Шамхалов “Бицїи ватанпервер”	2	Эсерий Аьхю дявдин йисари ихь халкьди фронт бадали далу терефнаъ гьизигу фидакар зегьмет улупуб. Эсерий нянатлу душман пислемиш апїуб. Бицїи Гьурбнан ватанпервервал. Урхурайидарин Ватандихьна вуйи патриотизм ва ккунивал за апїуб. Портретдикан аьгьювалар ади хьуб.
	П. Асланов. “Теклиф”	1	Шиьрий дагьлу гьулан гьайбатлувалин тяриф апїуб. Багьри юрдарин инсанарин кїван ачухьвал, мяргьяматлувал улупуб. Табиаьтдин гюрчегвалин суратар яратмиш апїуб. Шиьрин чїал. Багьри гьулан табиаьтдин ва гьайбатлувалин бицїидар гьаврий ади хьуб.
	Бикїбан ляхин	2	Сочинение
	Ш. Шагьмарданов. “Гатдин чирккв”	2	Бицїидарин гатдин чиркквлихьна вуйи ккунивал. Чирккв гьурхуллуваликкан азад апїруган, бицїидарин дирбаш'вал. Бицїи баярин хасиятарин лишнар. Ихтилатнаъ инсандинна гьайванатдин арайиь айи рафтар улупуб.
	А.Аьгьмедов “Хьадукран”	1	Шиьрий улубкьурайи хьадукран шикил. Жанлу шулайи табиаьтдин дигиш'валар. Шиьрий чїалнан жанлувал ва суратлувал. Шиир тясирлуди урхуб. Улубкьурайи хьадукран гюрчегвал яркьу апїуб.
	Класдин гьирагьдиь гьурху эсерарин зинн сюгьбатар гьахбан бадали.	8	

VI КЛАСС (68 саят)

Эсерар аьгью ап1бан бадали — 50 саят.

Ч1ал ккат1абицбан бадали — 8 саят.

Класдин гырагъдиъ гьурху эсерарин зиин сюгьбатар гьахбан бадали — 10 саят

Раздел	Дарсан тема	С.	Урхурайидарин ляхнин асас лигбар
Куч1вуб	Куч1вбан дарс	1	Художествойин литературайин тарихнан гьякънаан мялумат. Литература жямаятлугъ уьмрихъди ва тарихнахъди сигъди аьлакьалу хьуб. Литературайи инсандин уьмриъ фициб йишв бисураш улупуб. Хьубпи классдиъ гьурху эсерар к1ваин хуб.
Халкъдин мелзнан яратмиш ап1бар	“Ургур чвуччвун гьала”	2	Кьисайиъ улупнайи тарихи гьядисйир ва дурар к1ули гьягьюрайи вахт. Ч1ат терефнаан чапхунчйирин вягъшивал ва инсафсузвал. Дагълуйирин дирбаш'вал ва игитвал, дурарин душмнарехъна вуйи ажугъ ва Ватандихъна вуйи ккунивал. Ургур чвуччвун ватанпервервал. Чуччун хиянаткарвал. Эсериъ ватандиз хаинвал ап1уб. Кьисайиъ ч1алнан хусусивал. Дидиъ аьлааматнан лишнарин роль. Ученикариз Табасаран тарихдикан аьгьювалар ади хьуб. Рейгъанатдин тахсирназ кьимат тувуб. Чвйирин дирбаш'вал улупуб. Халкъдин мелзнан эсерар к1ваин хуб. Дурари инсандин уьмриъ гьабхурайи роль.

Табасаран халкьдин мяълийир	"Адру вахтна гьякъ-аьдалат пай кайи". "Залум", "Таригъули", "Бабан дерди"	4	<p>Мяълийиь халкьдин гьягъи гьял, уьмрин аьдалатсузвал улупуб. Халкьдин ужуб гележегдикан вуйи умудар.</p> <p>"Залум" мяълийиь халкьдин варлуйирихьна, зулумкрарихьна вуйи даккнишин ва ажугъ улупуб. Зулумкрарин инсафсузвал ва рягьимсузвал, гъанихвал ва тямьгькарвал, ягьсузвал ва инсафсузвал.</p> <p>Гележегдиь зулмар терг ва аку уьмур яратмиш шлувалиин вуйи касиб халкьдин инанмиш'вал. Мяълийиь сюгъбат гьабхурайи тарихи вахт ва вакиьийир. Халкьдин явалу революционер Таригъули Юзбегов баркаллу апуб. Эсерин уьмрин гьякълувалин диб. Мяълийиь Таригъулдин уьмрин ва ляхнин жюрбежюр терефар улупуб. Дидиь игитариз тялукъ вуйи мяълийирин лишнар. Мяълийин художествойин хусусивалар.</p> <p>"Бабан дерди". Мяълийиь Ватандин дявдиь веледар талаф гьахьи дадаийн дерд ва хажалат улупуб. Баяр душмандин мухриь мюгькамди дийигъуб. Эсериь ригъдин ва дифарин образарин метлеблу роль. Йнтонацияийн хусусивалар.</p>
	Бик1бан ляхин	2	Изложение
Литературайин махъвар	ЦI. Гьямзат. "Фил ва зимз"	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар.</p> <p>Басняийиь чан къувватниин инанмиш вуйи филин лагълагъвал, зимзран дирбаш'вал ва аьмалдарвал улупуб. Басняийин мяна, дидин чIалнан жанлувал ва хусусивал. Басняийин асас фикир фу вуш улупуб. Зимзран игитваликан ктибтуб. Дид'инди авториз фу пуз ккунду?</p>
Литературайин баснийир	И. Шагьмарданов. "Кьюрдуз гьязур дарши кьюл"	1	<p>Басняийиь зегьмет адлу, хъа темпелвал биябур апуб. Темпел кьюлу гьуншйирин ужудар насигьатар ибак дарапуб. Темпелвалин натижа. Эсерин чIалнанна халкьдин урхбан чIалнан багахьлувал.</p> <p>Кьюлан образдиинди инсандин хасият улупуб. Уьмриь темпелвалин аьхир фициб шулуш бицIидар гъавриь ауб.</p>
	Къ. Рамазанов. "ЧIамччна арф", «БитIна сул»	1	<p>Баснийирин кьурулуш ва дурарин мяна. Баснийирик кайи гьяйванатарин образар. Баснийирин чIал.</p> <p>БицIидариз гьяйванатарин образар ачмиш апIуз улупуб.</p>

XIX-пи аьрин дагъустан литература	Уь. Батирай. “Игитрикан мяълийир”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар. Мяълийириъ шаири жилижвуван жилирвал ва игитвал адлу апЛуб, усалвал, гучІрувал танкъид апЛуб. Мяълийирин фикрин деринвал, дурарин чІалнан суратлувал.
	Й. Къазакъ. “Душман ханариз”, “ДарапІри”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар. Халкъдин душман сар хан ваъ, вари ханар, беглар, вари девлетлуйир вуйиб тасдикъ апЛуб. Сабпи шиърин мяна-метлеб къюбпи шиъриъра давам хъуб. “Ухъу хандин буржнакк ккадрахъри!” дих апІбан мяна ачухъ апЛуб. Касиб халкъдиз истисмар апІури гъаши ханариз шаир ачухъди аьксиди удучІвуб. Шиърар дюзмиш хъуб, дурарин художествойин дакъатар улупуб.
	К. Шаза. “КІван гъарай”, “Урччвуразу жвуванури, жарари”, «Веледдиз»	3	Шиърариъ дагълу дишагълийин бахтсуз къисмат улупуб, думу жвуванурира, жарарира урччвурайиб, дурари дугъ’ина аьрвалар хурайиб субут апЛуб. Шиърар халкъдин эсерариз багахълу хъуб. Шиърариъ къюгъне вахтари дагълу дишагълийихъна вуйи лигбар ачухъ апЛуб.
	С. Сулейман “Дубг йибхъ, ву, къюгъне замана”, “Ихъ къувват”, “Веледдиз”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар. Касиб дагълуйири улихъди аьгъ гъапІу мучІу йигъар кІваина хуб. “Дубг йибхъ ву, къюгъне замана” шиъриъ касиб дагълуйирин пашман уьмур улупуб. 1917-пи йисаз улихъна дурариз урхуз мумкинвал адарди хъуб. Эсерин чІалнан къатІивалар ва кІулин фикир. “Ихъ къувват” шиъриъ ихъ уьлкейин аьхювал ва къудратлувал улупуб. Ихъ гъюкуматдин ислягъвалин сиясат. Халкъари чпиз хушбахтгележег дюзмиш апЛуб. Халкъарин къувват фиткан ибарат вуш, ачухъ апЛуб, гьиссар ва фикрар. “Веледдиз” шиъриъ айи насигъятар, баяр-шубариз тербия тувбан ляхниъ дурарин метлеблувал. СтІал Сулеймандин шиърарин мяна ва метлеб урхурайидарихъан бегъем ачухъ апІуз удукъувал. Шиърарин чІалнан хусусивалар.
XX-пи аьрин 1-пи пайнан табасаран литература	А. Жяфаров. “Москва”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар. “Москва”. Москвайихъна вуйи ккунивал ва гъяйранвал, шаирин дид’инди вуйи дамагъ. ЧІалнан тясирлувал. Шаирин Москвайихъна вуйи ватанпервервалин гьиссар. Му шиъриинди бицІидарин жвуван багъри меркездихъна ва Ватандихъна вуйи ккунивал за апЛуб.

	А. Жяфаров. “Чйир”	4	Поэмайиь Ватандин дявдин читин йисари совет инсанарин ватанпервервал, гъурбанвал ва сигъвал улупуб. Табиаьтдин шиклар ва дурари эсерий уйнамиш апIурайи роль. Зайнабдин ва Марийин дуствал, рягъмлувал, дирбаш'вал, вафалувал, мураар ихъ ватандин инсанарин эдеблувалин гюрчегвал улупурайи терефар вуди хъуб. БицIидарихъан Зайнабдин ва Марийин образар ачмиш апIуз удукъуб.
	БикIбан ляхин	2	Сочинение
	М. Шамхалов. “Къиндаин байвахтнан йисар”	3	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Поэмайин автобиографияйин хасият. Къиндаин йитимвал. Багахълуйирин йитимрихъна вуйи рягъмлувал. Къиндаин урхбахъна вуйи ахю аьшкъ. Думу шиърар дикIбиин машгъул хъуб. Поэмайин чIалнан гюрчегвал ва тясирлувал. Халкъдин яшайиш ва инсанарин хасиятар улупбаъ Шамхаловдин устадвал улупуб. Поэмайиь уьмрин читинвал ва гъагъивал улупуб.
	М. Шамхалов. “Снайпер Аьбуллагъ”, “Наши гъаму тарин эйси”	2	“Снайпер Аьбуллагъ”. Шиъриь Ватандин Аьхю дявдин игит Аьбуллагъ Сефербеговдин ад ва тяриф апIуб, дугъан дирбаш'вал ва ватанпервервал улупуб. “Наши гъаму тарин эйси”. Эсерий дявдин гъагъи вахт улупуб. Тариндявдиз гъушу эйсийиз ккилигуб. Шиъриь язухъвалин ва гъайифвалин гьиссар. Халкъдин игитарихъна вуйи гьюрмат. Шиърин интонацияйин хусусивалар.
	Б. Митаров. “Фронтдиь гъапIу мяъли”	1	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. “Фронтдиь гъапIу мяъли” эсерий шаирин ватанпервервалин гьиссар яркъуди улупуб. Шиърин мяна-метлеб. БицIидарихъан дявдин шиклар яркъуди улупуз удукъуб. Дидин чIалнан хусусивалар.
	М. Митаров. “Бабариз рякъюра нивкIар”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Шиъриь Аьхю дявдин къяляхъ дарфи веледариз ккилигурайи бабарин сурат яратмиш апIуб. Бабан дарихвалин, сефилвалин гьиссар. Шиъриь аьхю инсанвал ва кIван ачухъвал. Эсерий бабаз гъапIу кучIлин роль. Бабаз чан бай нивкIукди рякъюб. Шаирин дявикрарихъна вуйи даккнишин, ислягъвал уьхбахъна ва мюгъкам апIбахъна вуйи дих.

	Э. Капиев. “Разведчикар”, “Сабаб”	1	Писателин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар. “Разведчикар”. Писателин очеркариь Ватандин Ахью дявдин тема. Командованиейин табшуругь к1улиз адабгъурайи разведчикарин дирбаш'вал, читинвалиан к1ул адабгъуз удукъувал. Душмандилан кьисас алдабгъуз ккунивал, душмандин далу терефнаъ гуч! дарди женг гъабхуб. Сержант Исмяиловдин сурат. “Сабаб”. Очеркдин дибдиь гьякьикьки вакьиьйир ади хъуб. Разведчикарин командир Ибрагъимов Гьяждин сурат. Солдтарин душмандин вуйи дирбаш'валин ва рюгънан заанвал. Дявдин ц1ийиригъ аргъаж ва лигим духънайи игитарин душмандихъна вуйи даккнивал. Халкъарин мягъкам дуствал ва жвуван уьлкейихъна вуйи дерин ккунивал ихъ гъалибвалин диб вуди хъуб.
	Р. Гьямзатов. “Къарнийир”, “Вера Васильевна”	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар. “Къарнийир”. Шаири Ватандин азадвал ва асиллу дарувал бадали чпи жанар фида гъап1у мургарин аьжалсузвалин ад ва тяриф ап1уб. Шиъриь шаирин уьмрин мянайикан. «Вера Васильевна». Шиъриь дагълу уьлкейин савадсузвал терг ап1бан бадали урус халкъди туву чневалин ахью кюмек улупуб. Вера Васильевна дагълу баяр-шубариз урхуз ва бик1уз аьгъю ап1уз урусатдин вакиларикан сар вуди хъуб. Вера Васильевнайин образ. Дугъан рюгънан мягъкамвал, к1ван ачухъвал, эдеблувалин гюрчегвал, ахью рягъимлувал. Лизи къарнийир дявдин майднариь гъийихдарин гьюрмат зади уьхбан образ вуди хъуб. Шиъриь жилин ислягъвал имбубсан мягъкам ап1бахъна вуйи дих. Вера Васильевнайихъна вуйи лирикайин игитрин ккунивалин гьиссар. Мялимвалин баркаллувал.
	Бик1бан ляхин	2	Изложение
XX-пи аьсрин II-пи пайнак табасаран литература	А. Жяфаров. “Тарлан”	2	Энвериз биц1и курц1ил бихъуб, думу хулаз хуб ва вердиш ап1уб. Тарлан эйсийин гьуллугънаъ пакди дийибгъуб. Тарландикан хулан ва марччарин ихтибарлу гъаравул хъуб. Ихтилатнан дюзмиш хьупан хусусивалар. Ихтилатнаъ инсандинна хуйин ахью дуствал улупуб ва адлу ап1уб. Энверинна Тарландин дуствалин мягъкамвал. Эсерийь табиаьтдин шикларин гюрчегвал.
	М. Шамхалов. "Уьл"	1	Уьл варибдин к1ул вуди хъуб. Уьлин гьюрмат гъаммишан зади уьхбахъна вуйи шаирин дих. Инсандин уьмрийь уьлин метлеблуваликан вуйи фикрар.

	М. Митаров. “Уълкан къиса”	2	Эсериъ дявдин йисарин шикларин мяна. Эсерин чІалнан хусусивалар. Эсериъ уьлихъна, берекетдихъна, ризкънахъна вуйи инсандин рафтар ачухъ апІуб. Инсандин уьмриъ дидин ахъю метлеблувал улупуб.
	Ш. Къазиев. “БарсикІайин булагъ”, “ГвачІин”	2	“БарсикІайин булагъ” эсериъ эдеблувалин месэлийр гял апІуради хъуб. БарсикІайин инсанарихъ юкІв убгувал. Дугъан аьжайибвалар. Халкъди дугъан гьюрмат уьбхюб. Дагълу гьул’ина къаза гьуб. Ккадабхъурайи гьулан сурат. Багахъ гьуларин жямаятдин гьяракатар. БарсикІайин игитвал. Дугъу чан инсанвалин буржи аьхиризкъан тамам апІувал. Гъарна БарсикІай теуб. «ГвачІин» шиъриъ ГвачІиндин дигиш’валари лирикайин игитрин гьиссариз апІурайи тясир. Шиърин чІалнан тясирлувал. Дидиъ эпитетдин ва метафорайин метлеблувал. Эсерин дюзмиш хъупан хусусивалар (диалогдин метлеблувал). Ктибтбан къюб саягъ (гъубшуб ва гьамусдинуб) эсерин идеяйин мяна ачухъ апІбан къайдаси ишлетмиш апІуб. “ГвачІин”. Шиъриъ багъри табиаетдин шикил яратмиш апІуб.
	Ш. Шагьмарданов. “Солдтин дада”	2	“Солдтин дада” гьикайиъ дявдиъ талаф гъахъи бай гюзлемиш апІурайи дадайин образ яратмиш дапІнади хъуб. Бай кечмиш духъну адрувалиин Айханум бабан инанмиш’вал, дугъан рюгънан мюгъкамвал. Гьикайиин композицияйин хусусивал. Эсериъ Муъминдин образ. Дидиъ улдучІвбарин метлеблувал. Эсерин аьхирин гъарибвал.
	П. Асланов. “Байвахтнан хъадукар”	2	Эсериъ инсанарин зегъмет, гъайгъушнар, гьяракатар. Дуар хъадукран гюрчег табиаетдин шикларихъди, дигиш’валарихъди дархъну тувуб. Ученикарихъди дагълу гьулан шикил зигуз гьитуб. Шиъриъ эпитетар, ташбигъар, жанлу апІбар улупуб.
	А.Аьгъмедов “Хъадукран мяъли”, “Аьхиримжи кІаж”, “Йишвандин гюрюшмишар”, “Гьюлихъ”	2	Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. «Хъадукран мяъли». Хъадукран муштлугъ. Хъадукра табиаетдиъ шулайи гюрчегвалихъна уягъ хъуб. Шаирин яратмиш апІбан къувват. «Аьхиримжи кІаж» шиъриъ инсандин уьмрин шикил улупуб. "Йишвандин гюрюшмишар", "Гьюлихъ". Шиърариъ табиаетдин гюрчег шиклар, табиает жанлу апІбар. Шиърариъ шаирин гьевеснан, гьиссан марщивал улупуб.

	Текрар апІбан бадали	1	
	БикІбан ляхин	1	Сочинение
	Класдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зин сюгъбатар гъахбан бадали	10	

VII КЛАСС (68 саят).

Эсерар аьгью апІбан бадали — 50 саят.

ЧІал ккатІабццбан бадали — 8 саят.

Классдин гырагъдиъ гьурху эсерарин зин сюгьбатар гьахбан бадали – 10 саят

Раздел	Дарсан тема	С.	Урхурайдарин ляхнин асас лигбар
КучІвуб	КучІвбан дарс	1	Художествойин литературайин жигьил наслиз тербия ва аьгьювалар тувбан къувват. Китабар инсандин дустар вуйивал улупуб. Табасаран литературайин тарихнакан мялумат. Китабди уьмрин рякъ ккабалгбаъ уйнамиш апІурайи роль, дидин халкъдин уьмрихъди айи аьлакьа.
Табасаран халкъдин мелзнан яратмиш апІбар Халкъдин махъвар	"Гьюрмат палтариз ваъ, адмийиз дапІну ккун", "Гъисханумна Фатмаханум"	1	"Гьюрмат палтариз ваъ, адмийиз дапІну ккун" махъвраъ инсандихъна вуйи рафтар улупуб. Шей'ариз икрам апІувал танкъид апІуб. Инсандин заанвал тасдикъ апІуб. Инсанарин хасиятарин лишнар. "Гъисханумна Фатмаханум" махъвраъ дугъривал ва гьир'ятлувал писвалиин ва дугърисувалиин гъалиб хъуб. ЧІуру къастари ацІнайи дархи бабан камивал, хъа читинди яшамиш шулайи дархи шуран заанвал, аькьюллувал. Халкъдин мелзнан эсерар кІваин хуб. Дурари инсандин уьмриъ гьабхурайи роль.
Халкъдин мяълийир	"Инсафсуз гъавум", "Узу гьургунва", "Бендар"	2	"Инсафсуз гъавум", "Узу гьургунва", "Бендар". "Инсафсуз гъавум". Мяълийиъ кюгъне уьмрин чІуру аьдатар пислемиш апІуб. Гъавумдин тмягъкарвал ва инсафсузвал. "Узу гьургунва". Мяълийиъ, девлетнаъ ул абхъну, марцци ккунивал чІур апІуб улупуб. "Бендар". Табасаран халкъдин мяълийир вуди хъуб. Дурарин чІалнан гюрчегвал ва хусуси лишнар. Мяълийириъ чІалнан художествойин хусусивалар. Дурариъ ажугъвалин, наразивалин, хажалатлувалин, язухъвалин ва хабардар апІбан гьиссар урхурайидарихъди ачмиш апІуз улупуб.
	БикІбан ляхин	2	Изложение
ХІХ - ХХ-пи аьсерин дагъустан литература	С. Кьурбан. "Масу тувнайи Меседу"	2	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Шиъриъ Меседу масу тувуваликан сюгьбат. Меседу бахтсуз хъуб. Дугъу чаз даккни жилириз масу туву абайизна бабаз агъ апІуб. Дагълу шубариз чпин къисмат гъял апІру ихтияр адарди хъуб улупуб. Шиърин тясирлувалин дакъатар.

XX-пи аьсрин 1-пи пайнан табасаран литература	А. Гяфуров. “Йиз уьмур”	2	Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. “Йиз уьмур” автобиографияйин хасиятнан эсер вуди хьуб. 1917-пи йисаз улихьна Урусатдин халкъдин уьмрин гьагьивал. Авторин рякъюн читинвалар. Октябрин къяляхъ гьабхьи уьмриин шаирин шадвал.
	М. Митаров. “Иран-хараб” (“Гюни рацар”)	4	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Эсериъ Табасарандиъ улихьдин вахтари иранарин чапхунчйирихъди гьуху женгарикан ихтилат гьабхуб. Чапхунчйирин инсафсузвалар ва аьрвалар. Уьзден халкъдин ватандихъ юкІв убгувал ва душмнарехьна вуйи даккнишин. Халкъдин сабвал ва дирбаш’вал. Халкъдин башчи Маж’ваддин сурат. Ватанпервервал адлу, хиянаткарвал пислемиш апІуб. Шаирин жвуван Ватандихьна вуйи ккунивал ачмиш апІуб. Эсерин халкъдин мелзнан яратмиш апІбарихьна вуйи багахьлувал.
	А. Жяфаров. “Таригъули”	5	Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Пьесайиъ ихтилат гьабгьюраи вахт. Дидиъ революционер Таригъули Юзбеговдин образ яратмиш апІуб. Таригъулдин дирбаш’вал, гучІ дарувал, кІубанвал, амалдарвал, гафнан учІрувал, халкъ гьалиб хьувалиин вуйи инанмиш’вал, касиб халкъдихьна вуйи ккунивал ва душмнарехьна вуйи даккнишин. Пьесайин чІалнан хусусивалар.
	БикІбан ляхин	2	Сочинение
	Б. Митаров. “Хабар тув ихъ дустариз”, алдадабгъди хътакидарза” “Хьял	3	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. “Хабар тув ихъ дустариз”. Шиъриъ ихъ халкъ фашистарин гьалиб хьувалиин шаирин инанмиш’вал. «Хьял алдадабгъди, хътакидарза». Шиъриъ шаирин ватанпервервалин гьиссар улупуб. Шаирин оптимизм. БицІидарихьан Ватандин намус ва гьир’ят уьбхюраи солдтарин дирбаш’вал ва вафалувал улупуз удукьуб.

XX-пи аьсрин II-пи пайнан табасаран литература.	И. Шагьмарданов. “Солдтин нивкI”, “Фронтдин цIар	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш аIбарикан жикъи мялуматар.</p> <p>“Солдтин нивкI”. Шиъриъ Ватандин табшуругъ тамам аIурайи эскрин ватанпервервалин гьиссар улупуб. Солдтин дикъатлувал ва гъурхуллувал.</p> <p>“Фронтдин цIар”. Шиъриъ Ватандин Аьхю дявдин шикил улупуб. Совет солдтин вафалувал, мяюгкамвал ва дирбаш'вал. Урхурайидари дявдин йишван шикил зигуб.</p> <p>Шаирин ватанпервервалин гьиссар. Шиърин чIалнан хусусивалар. Метафора ва параллелизм фу вуш бицIидариз улупуб.</p>
	М. Шамхалов. “Хил алдабгъ”	4	<p>Писателин уьмрикан ва яратмиш аIбарикан мялуматар.</p> <p>Пьесайиъ автори темпелвал, пиянискавал ва жара нукьсанар арайиз адагъуб ва биябур аIуб, баркаллу зегъмет адлу аIуб.</p> <p>Пьесайиъ Исайинна Зилфийин образарин гъаншарвал.</p> <p>Иса инсанвалин дюз рякъюз хътакуб. Урхурайидари иштиракчйирин образар ачмиш аIуб ва дуариз къимат тувуз удукъуб.</p>
	А. Жяфаров. “ДарчIиди кивур”	4	<p>Поэмайиъ Ватандин Аьхю дявдин читин вахт ва диди инсанарин уьмрариз гъахи аьхю дигиш'валар улупуб. Поэмайиъ инсанарин марци ккунивал адлу аIуб. Рустам дявдин женгнаъ.</p> <p>Ихъ ватандин инсанарин инсанвал ва рягъимлувал. Поэмайин ватанпервервалин мяна. Эсерин мяна ачухъ аIбаъ табиаътдин шиклар иштирак хъуб. Рустман образ ачмиш аIуб.</p> <p>Поэмайин художествойин хусусивалар (композиция, рифма, чIал ва шикиллувал фу вуш урхурайидариз улупуб).</p>
Къ Рамазанов. “Къюбпи мертеба”	2	<p>Повестдиан вуйи парчйирин содержание. Дуарийъ Аьхю вуйи Ватандин дявдин йисари гъулан агъалйири зигури гъабши фидакарвалин зегъмет улупуб.</p> <p>Аьхю вуйи Ватандин дявдин тема ачмиш аIуб.</p>	

	<p>Ш. Къазиев. “Вахтнан суал”, “Бабан чІал”, «Бабаз», “Йипаузуз,” “Думурхїил”, “Думурхїларин хяд”</p>	3	<p>Шаирин яратмиш апІбариканна уьмрикан мялуматар. “Вахтнан суал” эсерий больницайий айидарин фикрар. Жигїлна къабир. Дегїлиздий дурарин сюгьбат. Къабирин женгнуна зегьметну абцІну гьубшу уьмур. Эсерий инсандин заан дережайин вазифйир ачухь апІуб, уьмрий уж'вал дапІну ккунивал тасдикь апІуб. “Бабан чІал”, “Бабаз”, “Йипа узуз...”, шиьрарий гийин деврикан, гьубшу уьмрикан, инсандикан фикрар. “Думурхїил”, “Думурхїларин хяд” шиьрарий гьулан агьалйирин суратар. Нежбрин гьялал зегьмет адлу апІуб. Ккадабхьу гьулан тьсирлу шикил. Уьмрин диб вуйи гьул уьбхюз дих апІуб. Инсандин яшайишдикан ва гьулан мяишатдин дуланажагьдикан улхуб.</p>
	<p>Ш. Шагьмарданов. “Чюнгюр”. (Повестдиан чІукІар)</p>	3	<p>Писателин яратмиш апІбан гьякънаан жикьи мялуматар. “Чюнгюр” повестдий автори эстетикайин месэлийр гьял апІуб. Дидий халкъдин культура артмиш апІбан месэлийр гьитІиккуб. Нурин музыкайихьна вуйи аьшкъ. Повестдий чюнгрин сурат. Дагьлу балин хасиятназ хас вуйи лишнар. Эсерин чІалнан тьсирлувал.</p>
	<p>Ю. Базутаев. “Вичар”</p>	2	<p>Шаирин яратмиш апІбариканна уьмрикан мялуматар. Ихтилатнаь солдтарин ислягь уьмур ва гьайгьушнар улупуб. Расулин ва Раиса Васильевнайин образар. Урус дишагьлийин кІван рягьимлувал ва ачухьвал. Дугьан жилир ва бай Ватандин Аьхю дявдий талаф хьуб. Вичун гьарин сурат. Ихтилатнан дюзмиш хьупан хусусивал.</p>
	<p>Аь. Сефигьурбанов. “Дагьларий хьадукар”, “Мархь”, “ГвачІин шула”</p>	1	<p>Шаирин яратмиш апІбарикан жикьи мялумат. “Дагьларий хьадукар”. Шиьрий дагьларин улихьдин вахт гьамусдин вахтнахь тевуб. Шаирин фикриан дагьларин гележег. “Мархь”. Шаирин табиаьтдин шикил улупувалин хусусивал. “ГвачІин шула”. Шиьрий гвачІиндин гюрчегвал. Багьри табиаьтдин шикил яркъуди ачмиш апІуб. Шаирин яратмиш апІбарин хатІ. БицІидарихьди гвачІингандин табиаьтдин шикил зигуз гьитуб.</p>

М. Хуршилов. “Сулак шагъид ву”	6	<p>Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Романдиь дагълу халкъдин улихъдин гъагъи яшайиш ва дагълуйири синиф душмнарихъди гъабхури гъабхьи женг улупуб. Уьмран образ. Думу лигимлу революционериз ва касиб нежбрарин регъбриз дюнмиш хьуб. Эсериь урус ва дагъустан халкъарин дуствалин тема. Уьмар ва Кузьма. Дирбаш дагълу риш Меседуйин образ.</p> <p>Романдиь малла Аьрифдин ва жара синиф душмнарин сатирайин образар. Роман фу вуш урхурайидариз улупуб, дидин иштиракчийрин образар ачмиш апІуб.</p> <p>Романдин идеяйин мяна.</p>
БикІбан ляхин	2	Сочинение
Аь. Саидов. “Йифун папІхар”. «Шубур игит»	2	<p>Шаирин яратмиш апІбарикан жикъи мялуматар.</p> <p>Шиъриь 1945-пи йисан хьадукран сурат яратмиш дапІнади хьуб. Ихъ халкъ, баркаллу Уьру Армия чапхунчи фашистариин гъалиб хьуб. Халкъдин ахъю шадвал. Ислягъ уьмрин эвел акуди башламиш хьуб. Шубур игит. Эсериь ватандиз вафалувал адлу апІуб. Шиърарин мяна ва художествойин дакъатарин хусусивалар.</p> <p>Шиърариь Уьру Армияйин дирбаш'вал улупуб.</p>
Текрар апІбан бадали	1	
БикІбан ляхин	2	Сочинение
Классдин гъирагъдиь гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали	10	

VIII—КЛАСС (68 саяът)

Эсерар аьгъю апІбан бадали — 52 саяът

ЧІал ккатІабццбан бадали — 8 саяът.

Классдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зин сюгъбатар гъахбан бадали — 8 саяът

Раздел	Дарсан тема	С.	Урхурайдарин ляхнин асас лигбар
КучІвуб	КучІвбан дарс	1	Табасаран литературайиъ халкъдин уьмрин жюрбежюр терефар улупуб. Табасаран литературайи дагълу имбу миллетарин литературйирихъди вуйи багахълувал. Багъри литература артмиш хъупан деврар.
Табасаран литературайин сифте кІулар	XVII—XIX аьсрарин литература	2	Дагъустандиъ илим ва культура улихъна гъягъбакан мялуматар. Дегъзаманайин литература аьраб, фарс, тюрк ва ерли чІалариинди яратмиш апІуб. Дидик инсанпервервалин фикрар кади хъуб. Дагъустандин тарихи китабар: “Дербент-наме”, “Дагъустандин тарих” ва гъ. ж. XVI—XIX аьсрарин литературайиъ багъри чІалниинди яратмиш дапІнайи эсерарин къадар артухъ хъуб. Дурариъ инсан ккунивалихъна, азадвалихъна ил апІбан гъиссар яркъу хъуб. Ханариз, беглариз, истисмарчйириз аькси фикрар гужли хъуб. Му деврарин бажарагълу шаирар (Къалухъ Мирза, Даттил Уруж, Гъвандикк Жигер, ЧвулатІ Имам, Гурихъ Гъяжиюсуф ва гъ. ж.). Дурарин насигъятнан ва лирикайин эсерариъ яшайишдик жюрбежюр терефар. Табасаран милли литература арайиз гъюб. Ученикариз думугандин эсерарин тема, мяна ва идея ачмиш апІуз улупуб.

	<p>Мялум дару шаирарин эсерар: “Бахтсуз”, “Табасаран”</p>	2	<p>“Бахтсуз”. Шиъриъ табасаран халкъдин касиб гъатарин гъагъи ва аъжуз гъял улупуб. “Табасаран”. Шиъриъ Табасарандин табиаътдин ва инсанарин гюрчегвал улупуб ва дурарин тяриф апуб. Шиъриъ шаирин гъяйбатлувал. Литературайин теория. Шиърарин чІалнан гъякънаан мялумат ккатІабцуб.</p>
--	--	---	--

	<p>Кьалухъ Мирза. “Хандиз жаваб”, “Ашукъ бюлбюл”</p>	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>“Хандиз жаваб”. Шиъриъ революцияйиз улихъна вуйи Дагъустандиъ феодалари, ханари уьзден халкъдин жилар дисубсиб ляхниз хас вуйи дюшюш улупуб. Шиъриъ чІалнан тясирлувал.</p> <p>“Ашукъ бюлбюл”. Шиъриъ уьмур шадхуррамди адаІурайи бюлбюлин сурат яратмиш апІуб.</p> <p>Шиъриъ чІалнан тясирлувал. «Хандиз жававб» кІуру эсериъ халкъдин девлетлуйирихъна вуйи даккнишин. Ханарин тямьгькарвал ва зулумкарвал пислемиш апІуб.</p> <p>Дурарин образар ачмиш апІуб.</p> <p>«Ашукъ бюлбюл» кІуру шиъриъ табиаьтдин жюрбежюр лишнар ачмиш апІуб. Шаирин бюлбюлихъна вуйи гьиссар улупуб.</p>
--	---	---	--

<p>Рижвниккарин Саидмягъмад. Вахтарикан ва дуланажагъдикан ва вуйи шиърар: «Дар дубхъназуз аку дюнья», «Гъябкъну узуз», «Гъякъ наан а?», «Аъхир диван фила хъибди?», «Уъмрин къисмат», «Дустариз», «Чара адар», «Тавлу дажи», «Фагъум апИн, лиг жвуву», «Фила хъибди?», «Ихтибарсуз», «Ягъсуз», «Дерд», «Клару уьмур», «Гъанда садакъа?», «Къюб шейъ», «Этег мягъял».</p> <p>Л и р и к а й и н э с е р а р: «Жил'ин дивну гвар йифрин», «Яв къувват», «Гюльзаман», «Гюльзамандиз», «Гъуншийин риш»</p>	<p>3</p>	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш ап1барикан мялуматар.</p> <p>Вахтарикан ва дуланажагъдикан вуйи шиърариъ касиб халкъдин гъагъи уьмур ва читин гъял улупуб, кюгъне уьмур танкъид ап1уб. Шиърариъ шаирин маллийрихъна, кентхудйирихъна ва девлетлуйирихъна вуйи даккнишин.</p> <p>Шиърарин ч1алнан тясирлувал.</p> <p>Литературайин теория. Лирикайин эсерарин жюрйирин гъякънаан мялумат.</p> <p>Биц1идарихъан шиърарин мяна ва метлеб яркъуди ачмиш ап1уз удукъуб.</p>
---	----------	--

	Датгил Уруж. “Я касиб”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ касиб халкъдин гъагъи уьмур ва читин гъял улупуб. Шаири кюгъне уьмур танкъид апІуб.</p> <p>Шиъриъ жележегдиъ халкъдин яшайиш ужуб ва акуб, зулумкрар имдарди азадуб шлуваликан шаирин умуд кайивал.</p>
	Гъвандикк Жигер. “Аьхир диван шул паччагъдин”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ улихъдин дагълу халкъдиин зурвалар апІури гъахъи гъякимдрарин хлихънар танкъид апІуб, дурарин тямьгъкарвал, инсафсузвал улупуб ва пислемиш апІуб. Гъюкмин аьхюр вуйи паччагъдин кавха хабардар апІуб. Эсерин художествойин хусусивалар, рефрендин метлеблувал фу вуш улупуб.</p>
	Халагъ Мурадяли. “Гъарай, дустар, учвуз гъарай”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ гъагъи уьмри гъаллаж дапІнайи шаирин аьжуз гъял, дугъан субайвал ва думу чан читин йигъкан инжиг духънайивал улупуб.</p> <p>Шиъриъ шаирин гъагъи уьмрихъна вуйи наразивал улупуб.</p> <p>Шиърин чІалнан тясирлувал.</p>
	БикІбан ляхин	2	Изложение
	Етим Эмин. “Агъ, уьмур”, “Васият”	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>“Агъ, уьмур” шиъриъ шаири чан вахтнини рази дарувал улупуб. Гъадму вахтнан къанунсузвал, ихтиярсузвал ва гъагъивал ачухъ апІуб. Шаирин думу уьмрихъна вуйи разисузвал.</p> <p>“Васият”. Шиъриъ, гъагъи уьмриан ищру духънайиган, чаина кІул зигуз дяргъюрайи багахълуйирикани рази дарувал улупуб.</p> <p>Шаирин уьмрикан ва ярар-дустарикан, багахълуйирикани юкІв ктабтІуб.</p> <p>Шиърарин чІалнан тясирлувал ва гюрчегвал.</p> <p>Урхурайидариз думу вахтари инсандин гъагъи уьмрикан мялуматар ади хъуб.</p>
	Мунги Агъмад. “Къубачийин жигъил устйирин мяъли”, “РитІишин”, “ЮкІв хътарди лихру касар”	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар.</p> <p>Шиъриъ Дагъустандиъ гъацІар чпиз ккуниси, хъа тмундар аьжужди яшамиш шулайи улихъдин уьмур пислемиш апІуб. Халкъдин гъагъи гъялнан сурат яркъуди ачмиш апІуб.</p>

	<p>Инхо Аблигъяжи. “Гашун жанаврарси”</p>	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Шиъриъ XIX аьсрин кьюбпи пайнаъ дагълу касиб нежбрарин яшайишдин гъагъи гъял улупуб. Шаири гъадму вахтнан чІуру аьдатар ва къайдйир пислемиш апІуб. Эсериъ кечмиш духънайи касдин багахълуйирин тмягъкарвал, дурари йитим бицІидар фици тІараш гъапІнуш улупуб. Шиъриъ диндин гъуллугъчйир пислемиш апІуб, дураригъ кьюб маш гъяйивал улупуб.</p>
	<p>БикІбан ляхин</p>	2	<p>Сочинение</p>
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">1917–1945-пи йсарихъанмина вуйи табасаран литературайан</p>	<p>1917–1945-пи йсарихъанмина вуйи табасаран литературайан</p>	2	<p>ЦІийи табасаран литература арайиз гъюб. Табасаран литературайин бина диву шаирар ва писателар: Абумуслим Жяфаров, Багъаудин Митаров, Манаф Шамхалов ва ж. Дурарин эсерариъ багъри Ватан, халкъ азад хьуп'ин шадвал ва дамагъ апІуб. Табасаран литература цІийи жанрйириинди (поэма, повесть, роман, пьеса ва ж.) девлетлу хьуб. Ватандин Ахъю дяви ва табасаран литература. А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, М. Шамхаловдин, М. Митаровдин ва жара эсерариъ дявдин тема ачмиш апІуб.</p>
	<p>А. Жяфаров. “Закурин рякъ”</p>	4	<p>Писателин уьмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. Гъулаъ цІийи рякъ ва гъяд тикмиш апІуб. Урус инженер Сашайинна дагълу ветврач Гюльперийин суратар. Дурарин арайиъ айи рафтар. Жигъиларин хасиятарин лишнар: гьюрматлувал, кІван ачухъвал, чпин ляхнихъ юкІв убгувал. Гюльперийиканна Сашайикан гъулаъ футнийир рагъуб. Марцци мюгъюббат вари читинвалариин гъалиб хьуб. Цигъарин цІийи жинс аргъаж апІбакан вуйи Гюльперийин умудар. Повестдин асас мяна. Литературайин теория. Художествойин образдин гъякънаан мялумат. Повестдиъ дагълу гъулан уьмриз Ватандин Ахъю дявдин къяляхъ йисари гъюрайи ахъю дигиш'валар улупуб. Сашайинна Гюльперийин образар ачмиш апІуб.</p>

	<p>Б. Митаров. “Гъалибвалин завар рахри”, “Гъургъушум убзри завуь, убгура дюн’я”, “Душман терг апГурхъа”</p>	3	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апГбарикан мялуматар.</p> <p>Шаири чан эсерариь Ватандин Аьхю дявдиь их халкъари улупу гъунара адлу апГуб. Шаири гъанлу душмандиз абйириси дирбаш'валиинди йивуз, дугълан къисас алдабгъуз дих апГуб.</p> <p>Шаирин шиърариь ватанпервервалин гьиссар улупуб.</p> <p>Шиърарин чГалнан тьсирлувал.</p>
	<p>М. Шамхалов. “Дагълариь тГуркГбар”</p>	5	<p>Писателин уьмрикан ва яратмиш апГбарикан мялуматар.</p> <p>“Дагълариь тГуркГбар” “Женгчийр” повестдин къюбпи китаб вуди хъуб.</p> <p>Повестдиь Дадашдин регъберваликкди аьсрариинди дагълуйириз гъурхулувал туври гъабхьи магъу дерейиь яркъу, машина гъягъру рякъ тикмиш апГуб. Магъу дерейин сурат.</p> <p>Повестдиь дагълу уьлкейиь халкъдин яшайишдиь, дуланажагъдиь, экономика ва культура за апГбаъ гъягъюрайи аьхю ляхнар улупуб.</p> <p>Халкъ эсерин асас игит вуди хъуб. Халкъдин образ ачмиш апГуб.</p>
	<p>М. Митаров. “Ифдин гъарзар”</p>	7	<p>Эсериь ихтилат гъябгъюрайи тарихи вахт. Дидиь чГат терефнан чапхунчийрихъди азадвал ва асиллу дарувал бадали гъубху гъякълу женг улупуб ва халкъдин гъунар адлу апГуб. Поэмайиь живан дагълу балин образ. Дугъан багъри ватандихъна вуйи вафалувал, душмнарехъна вуйи даккнишин. Балин фикирлувал, гафнан учГрувал ва мюгъкамвал. Душмнарин вягъшивал ва инсансузвал. Халкъдин игитвалин аьжалсузвал. «Ифдин гъарзар» поэмайин дибдиь халкъдин къиса ади хъувал улупуб.</p> <p>Поэмайин чГалнан хусусивалар. Дидиь ктибтбан къайда. Поэмайин ччвурнан мяна.</p>
	<p>И. Шагмарданов. “Дявдин гвачГин”, “Мюрхюн гъар”, “КГваин илмийиз”, “Гъаз-вуш аьхиримжи вахтна»</p>	8	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апГбарикан мялуматар.</p> <p>Шаири эсерариь халкъди Аьхю дявдин гъагъи йисари уьлкейин азадвал бадали фашистарихъди гъубху гъякълу женгнан суратар яратмиш апГуб.</p> <p>Шиърариь дявдин шиклар. Дявди инсанариз ва табиаьтдиз туву аьзабар. Гъанлу душмандин гъалиб хъувалиин авторин инанмиш'вал. Гизаф миллетарин сабвал ва гъякълу женгназ вуйи вафалувал. Фашизм нянатламиш апГуб.</p> <p>Эсерариь шаирин ватанпервервалин гьиссар. Шиърарин чГалнан хусусивалар (метафорийир, ташбигъар, жанлу апГбар). Эсерар мисалар вуди гъадагъну, бицГидарин Ватандихъна вуйи ккунивал за апГуб.</p>

Ш. Къазиев. “Руг ва рюкъ”	4	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар.</p> <p>Поэмайиь дагълу гьулан Ватандин Ахью дявдин улихъна вуйи ва дявдин къяляхъ вахт улупуб. Нежбрин зегъметнан гюрчегвал. Уьмриь инсандин заан буржи, вазифа. Гъяснан образдиь дагълуйириз хас вуйи хасиятнан лишнар: рягъимлувал, чан ляхнихъ юкІв убгувал, чан инсанвалин вазифйир намуслуди тамам апІувал.</p> <p>Поэмайин художествойин хусусивалар (жанлуапІбар, ташбигъар, метафорйир, лирикайин улдучІвбар, обращенйир ва ж.)</p> <p>Поэмайиь антитеза яркъуди ишлетмиш апІбан метлебувал. Эсериь дявдин шиклар улупуб. Дявди табиаьтдинна ва инсанариинна гъахи аьзабар. Ислягъ зегъметнан хутІлар ва дявдин майднар улупуб, дурарин шиклариинди эсериь дяви пислемиш апІуб.</p>
М. Чаринов. «Абйирин Уьлке»	1	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар. Шиъриь лирикайин игитриз багъри ватан дериндиан ккун хьуб. Ватан гизаф ккунивалиан дидин табиаьтра гьадмукъан гюрчегди рябкъюб.</p> <p>Ватан ккун хьуб жвуван багъри уьлке ккун хьуплан башламиш шулайивал ачухъ апІуб.</p>
Аь. Салаватов. “Уьру партизнар”	4	<p>Пьесайиь ватандаш дявдин йисарин гьядисйир улупуб. Пьесайиь уьру партизнарин образар: Булат, Демир, Гъизтаман. Партизнарин хасиятарин лишнар.</p> <p>Дурарин халкъдин азадвал бадали гъабхурайи гьякълу женгназ вуйи вафалувал.</p>
А.Аджаматов. «Уьмриз», «Гъар», «Сес ву ширин»	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апБарикан мялуматар.</p> <p>“Уьмриз” шиъриь шаирин уьмрихъди вуйи рафтар. Зегъметнахъ, гъяракатнахъ юкІв хьуб.</p> <p>“Гъар” шиъриь айи гъарин сурат. Дидин баб-жилихъди айи аьлакьа.</p> <p>“Сес ву ширин...” шиъриь шаирин шиърарихъна вуйи тІалаб, дурарин заан метлеб ачухъ апІуб.</p>
Х. Авшалумов. "Йиз душман – йиз гъунши”	2	<p>Гъикайиь инсанарик кайи чІуру хасиятар зегъмет дизригди гъазанмиш апІуб нигъ апІуб.</p> <p>Гамбаринна Сари-Самадрин къаматар.</p> <p>Гъикайиин художествойин къатІивалар: игитри чав пислемиш апІуб, мисалар ишлетмиш апІуб ва эсериь дурарин роль.</p> <p>Гъикайиин кІулин фикир ачухъ апІбаь сатирайинна юморин мяна ва метлеб.</p>

	Ю. Базутаев. «Хулар»	1	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Эсериъ айи иштиракчйирин сурат ачмиш апIуб.
	А. Аьгмедов. «ГвачIин»	1	Шиъриъ гвачIиндин табиаътдин гюрчегвал. Шиъриъ шаирин багъри ватандин табиаътдин гюрчегвалихъна вуйи гьиссар ачмиш апIуб.
	БикIбан ляхин	2	Сочинение
	Класдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали	8	

IX КЛАСС (68 саят)

Эсерар аьгъю апІбан бадали – 52 саят.

ЧІал ккатІабцибан бадали – 8 саят.

Классдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали
– 8 саят

Раздел	Дарсанан тема	С.	Урхурайидарин ляхнин асас лигбар
XX-пи аьсрин 2-пи пайнан табасаран литература	КучІвбан дарс	1	Гъамусдин деврин табасаран литературайиъ улихъдин литературайин ужударстар аьдатар давам апІуб. Жанр жигъатнаан табасаран литература артмиш хъуб. Тема жигъатнаан дидин жюрбежюрвалар.
	1946 – 1992 йисар	2	Табасаран литература улихъна гъябгъбан деврар, чапдиан удучІву чІатху эсерар, китабар ва дурариъ гъамусдин деврин инсандин сурат. Табасаран литературайиз урус литературайин тясир. Жанр ва тема жигъатнаан табасаран литература артмиш хъуб. Табасаран литературайин халкъчивал. Табасаран литературайин милли терефар. Гъамусдин деврин табасаран литературайин улихъ дийигънайи вазифйир. Халкъарин дуствал мили литературйирин дуствал вуди хъуб. Урус, дагъустан ва табасаран литературйирин аьлакъйир. Табасаран литература ва диди инсан тербияламиш апІуб.
	М. Митаров. “Устад”	2	Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. “Устад”. Поэмайин асас мяна, халкъдин художествойин яратмиш апІбарин ад апІуб, дурарихъна вуйи дюз дару, буш фикрар батІул апІуб, дурар имбубсан артмиш апІуб вуди хъуб. Дугъан ляхнихъна ва милли искусствойихъна вуйи ккунивал ва аьшкъ, аьдатнан чешнийириъ накъишарин ва рангарин цІийивал тІапІуз удукъуб. Халкъди халачачи дагълу дишагълийин баркаллу ляхниз лайикълу къимат тувуб. Халачйирин устад Перийин образ ачмиш апІуб. Поэмайин хусусивалар. Дидиъ табиаьтдин шикларин роль.
	БикІбан ляхин	2	Изложение
	А. Агъададашев. “Уьмрин къайда”, “Фунур вувуз гирами”	1	“Уьмрин къайда”. Инсандин кІул’ина фицдар йигъар-йишвар вушра гъюб мумкинвал айиб улупуб. Амма гъарсар инсанди, чав уьмрин къайда вуйиб улупуб. “Фунур вувуз гирами?” Шиъриъ варитІан гирамир халис инсан вуйиб улупуб. Шиърарин устадвалин хусусивал. Инсан уьмриъ фицир духъну ккундуш улупуб.

Къ.Рамазанов. “Гъазелар”, “ХъухърумартІан мархъ лазим ву”	2	“Гъазелар”. Шиърариъ инсандихъна (дишагълийихъна) вуйи марцци гъиссар. Инсандин уъмрикан философияйин фикрар. Гъазел уъмуми лирикайин шиърин рифма. “ХъухърумартІан мархъ лазим ву”. Эсериъ гъякъикъатдиъ ичІи гафартІан ляхин лазим вуйиб улупуб. Шаирин устадвалин хусусивал. Тевуб.
З. Дашдемиров. “Йиз фикрар”, “Насигъят”	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбарикан мялуматар. “Йиз фикрар”, “Инсан, инсан”. Шиърариъ Ватан, халкъ, баб адлу апІуз шаирин кІван гъиссар. Гъийин девриъ миллетарин арайиъ сабвал, мясляат ккун апІуб. Душмандихъна вуйи даккнишин. Шиърариъ шаирин кІваз сикинвал тутруврайи дерин философияйин фикрар, ватандаш’валин гъиссар улупуб. Шиърарин тясирлувалин гужалвал.
Б.Ражабов. ”Ватан, ”Уъмур”, ”Уъл”	2	“Ватан” шиърин ватан адлу апІуб, дид’инди дамагъ апІуб. “Уъмур”. Къабирин суратнаъ дугъан зегъметнуна женгну абцІну гъубшу уъмур улупуб. Абйирин насигъятар. “Уъл”. Шиърин инсандин марцци зегъметнан бегъер вуйи уъл адлу апІуб. Уълиз гъюрмат апІуб, дидин гъадри ади вердиш хъуб инсанарин шартІарикан саб ву. Инсанди уълихъ зигру жафа ачухъ апІуб. Шиърариъ инсандин Ватандихъна, уъмрихъна ва уълихъна вуйи лигбар ачухъ апІуб.
Ю. Базутаев. Байвахтнаан сюгърин жилгъа. (Поэмайиан къатІар)	3	Дирниъ уълер уржури инсанариз туврайи ва гаш’ан йихурайидарин хажалат зигурайи баб ва пул бадали гаш’ан инсанар тІанкъ хъуз гъитрайи севдиграр. Поэмайиъ гъитІиккнайи яракъ артухъ апІувалин, дявдин, ризкъ гъясил апІувалин, инсандин фагъумлу уъмур хъапІну ккунивалин месэлйир. Поэмайиъ багъри юрднан мясляатнан вахтарин ва дявдин вахтарин шиклар яркъуди улупуб. Поэмайин композицияйин хусусиятар улупуб.
А. Гъяжибрагъимов. “Гъизил айи тавра”	2	“Гъизил айи тавра”. Эсериъ севдигар Гъяжибалайин яшайиш. Маллайинна севдигрин сюгъбат. Угъланбикайин гъизил айи тавра. Угъланбикайин уъмур ва аьжал. Девлетну, тямгънуинсандин кІваан инсанвал утІубккуб. Зегъмет дизригди уч гъапІу девлетнакан мянфяат ктабгъуз дархъуб. Гъизили “Гъярам хил” абгурайиб улупуб.

Аь.Рашидов. “Яшамыш хьуб ужуб ляхин ву”	1	"Яшамыш хьуб ужуб ляхин ву" ихтилатнаъ Аьгьмаддина Мухлисатди сар-сариз вафалувалин гафар тувуб. Аьгьмад Ватандин Аьхю дявдин иштиракчи. Эсерин игит дявдиан инвалидди хьадакнугьуб. Аьгьмаддин уьмрихьна вуйи ккунивал. Ихтилатнан игитарин мюгьуббат чИви хьуб, дуларин аьхю инсанвал, рюгьнан мюгькамвал, кIван ачухьвал, эдеблувалин гюрчегвал улупуб.
П. Кьасумов. “Литературайин дарснаъ”	2	“Литературайин дарснаъ” эсерий мектебдиъ гьябгьюрайи литературайин дарснан гидишатдикан пуб. Урхурайи баяр-шубарин арайиъ айи зарафатарикан мялимдин ва урхурайидарин рафтар. Сабпи мюгьуббатнан гьиссарикан ачухьди бикIуб.
Гь. Гьюсейнов. “Гьизил”	2	Повестдиъ дагьлу гьулан яшайиш улупуб. Селмийин уьмур. Дугьан образдиъ автори инсан фици яваш-яваши мал-мутмуйин, девлетнан тясирнакк ккахьну дигиш шулуш, улупуб. Селмийин хасият повестдин эвелиан аьхириз дигиш хьпан рякъ. Аьлдинна Минайин мюгьуббат. Повестдиъ табиаьтдин шиклар яркъуди ишлетмиш апIувалин метлебувал. Эсерин гьурулушнан хусусивалар.
П. Асланов. “Кьисмат”, “Рубасдихь”, “Аьхюр”, “Коррида”	2	“Кьисмат”. Шиърий инсандин уьмрин рякъ художественно- успагьиди улупуб. Инсандин уьмур кьисматнаъ ади хьуб. Хушбахт кьисмат ккундуш – зегьмет зигуб, женгнаъ учIуб. Шиърин чIалнан хусусивал. “Рубасдихь”. Шиърий дагьлу табиаьтдин шиклар. Рубасдихьна илтIикIну улхбаан авторин багьри жилихьна вуйи гирамивалин гьиссар ашкар хьуб. Инсанарин уьмур ва табиаьт гюрчег апIбаъ Рубасдин метлебувал. Зегьметкеш дагьлуйирин гьайгьушнар. Шиърин чIалнан тьсирлувал (эпитетар, метафорийир). “Аьхюр” шиърий гьитIиккнайи гьийин ихь уьмрин читин месэлийир. Зегьметкеш халкъдин аьжуз гьал, “аьхюрин” гьаясузвал ва “аьхюри” халкъдин гележег пуч апIурайивал. “Коррида” шиърий образный саягь, корридайиз адапIнайи йицракан улхури, гьийин гьаяксуз дюн'яйиъ инсандин уьмрикан пуб. Шиърий йицран, тамашачийирин ва матадорин образар. Шиърадин мяна ва метлеб ачухь апIуз удукьуб.
БикIбан ляхин	2	Сочинение

	<p>Ш. Шагьмарданов. "Жихрин гьар"</p>	4	<p>Писателин яратмиш апІбарин мялуматар. Эсерин лиризм. Табиаьт жанлуди улупуб. Повестдиь багъри табиаьтдихьна вуйи ватанпервервалин гьиссар ва рафтар улупуради хьуб. Эсерин кІулин игит вуйи жихрин гьарин образ. Инсандин табиаьт уьбхбахьна вуйи рафтар. Табиаьтдин шиклар яратмиш апІбаь авторин кІван дугъривал.</p>
	<p>Гь. Таибов. "Рубдин тикйирикан баллада", "Деллу нир", "Му фу гьабши"</p>	2	<p>Шаирин яратмиш апІбарикан мялуматар. "Рубдин тикйирикан баллада". Ахью жилиин бицІи рубдин тикйир гагІахьуз йишв адрувал. Табиаьтдихьна вуйи марцци гьиссар. Эсерий ислягъвалихьна гьарай, дих апІуб. "Деллу нир" эсерий шаирин вазифайикан ашкарди пуб. "Сесерин нир йивура йиз мухриз" — цІарарин метлеб. Шиърий шаирин вахтнакан хиялар. "Му фу гьабши". Шиърий улихьдин дявдин читин йигъарихьна аьксивал, аьсси духьнайивал. Ихь деврий шаирин кІваь сикинсузвал ипнайи фикрар. Жигъил шаирин эсерариз кьимат тувуз удукьуб.</p>
	<p>А. Аьгьмедов. "Инсан", "Буржи"</p>	2	<p>"Инсан". Инсандин рюгьнаь сабси яшамиш шули женгнаь айи кьаршувалар ва дурар улупбан устадвал. «Буржи». Шиърий шаирин художествойин фикрин кьудратлувал улупуб. Шиърий чІалнан хусусивал. «Инсан» шиърий Инсандихьна илтІикІну кІурайи гафарин метлеб ва мяна ачухь апІуб. «Буржи» шиърий Инсандин буржи — Ватан, халкъ, баб адлу апІуб, дурар бадали "уьмрин гажин" абцІну гьам, дерд, шадвал уьхьуб.</p>
	<p>Г. Уьмарова. "Йигъ-йишв", "Гьиссан хилар"</p>	1	<p>Шиърарин тясирлу апІру художествойин дакъатар. Дурарин композицияйин хусусивалар. Шиърарий табасаран дишагълийин уьмур, дугъан йигъ-йишв, зегьмет шикиллуди улупуб. Дишагълийи уьмри чаин илипнайи заан вазифа тамам апІувал.</p>
	<p>Ю. Хаппалаев. "Сабпи изан"</p>	1	<p>Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. Шиърин художествойин кьатІивалар. "Сабпи изан" шиърий нежбрин зегьмет, дугъан юкІв чан пишейиин хьуб, гизаф йисарин тажруба, халкъдин аьдатар улупуб. Халкъди нежбрариз гьюрмат апІуб. Нежбрин сурат. Хьадукран йигъарин шиклар.</p>

Р. Гъямзатов. “Урусатдин эскрар”	4	Шаирин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. Поэмаин ватанпервервалин дерин мяна. Дагъустандин баркаллу бай Советарин Союздин Игит Мягъяммадзагъид Аьбдулманафовдин образ. Ихъ халкъарин арайиь сабвалин ва дуствалин чІур апІуз даршлу мюгъкамвал. Инсанарин терефнаан Ватандихъна, ислягъвалихъна вуйи сяргъятсуз ккунивал ва вафалувал.
Аь. Абу-Бакар. “Дарги шубар”	4	Писателин уьмрин ва яратмиш апІбарин рякъ. Повестдиь риш хьуб бедбахтвал гьисаб апІури гъахьи дагълуйирин кюгъне фикир. Гъизтамумдин важара шубарин суратаринди батІул апІуб. Эсерин мяна ачухъ апІбаъ эпиграфдин роль. “Дарги шубар” повестдиь дагълу шубарин хасият тешкил хьупан гъяракат улупуб. Дидиь гъийин йигъан дагълу гъулан жигъиларин уьмур. Сад йисан бабкан гъахьи йирхьур шуран къадаркъисматар. Шубарин хасиятариз хас вуйи лишнар.
БикІбан ляхин	2	Сочинение
И. Гъюсейнов. “Гъванар”	2	Шаирин яратмиш апІбарикан мялуматар. Эсерин дюзмиш хьуб. ЧІалнан дакъатар. Ватандин Аьхю дявдин вахтна халкъдин ватанпервервал. Селимдин образ. Эсери кІулин фикир ачухъ апІбан бадали гъванарин метлеб. Фашистарин жасусдин фикир кІулиз удудубчІвуб.

Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия	Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия	4	<p>Кечирмиш шулайи деврин табасаран поэзия, дидин тематика ва проблематика. Ватандиз вахалкъдиз вуйи вафалувал, инсанпервервал ва ватанпервервал. Дявдиз вуйи аьксивал.</p> <p>Кечирмиш шулайи деврин поэзияин вакилар: Аьлит1агьир Сефигьурбанов, Аьбдурягьим Аьбдурягьманов, Аьбдуллагь Аьбдурягьманов, Аьбдулмажид Кьурбанов, МуслимКьурбанов, Гюлбика Уьмарова, Мягьяммед Мягьяммедов, Шюшеханум Керимова, Керим Маллаев, Гьюсейн Аьбдурягьманов, Эльмира Аьдилова ва гь. ж.</p> <p>Табасаран литература жигьил ва бажаранлу шаирарин ва писателарин яратмиш ап1бари девлетлу ва гьунарлу ап1уб. Литературайиз цийи гьенгар ва фикрар хуб. Табасаран шаирари ва писателари халкъдин улихь чпин жавабдар буржи аннамиш ап1уб, табасаран литература артмиш ап1уб.</p> <p>Жанрийр жигьатнаан гьамусдин деврин поэзияин жюрбежурвал ва девлетлувал. Цийи жанрийр (баллада, сонет, триолет ва ж.)</p> <p>Кечирмиш шулайи деврин поэзияин художествойин дакъатар ва къат,ивалар.</p>
Кечирмиш шулайи деврин табасаран проза	Кечирмиш шулайи деврин табасаран проза	2	<p>Кечирмиш шулайи деврин прозайин эсерарин жанрийр жигьатнаан вуйи жюрбежурвал. Гьамусдин деврин прозайин художествойин дакъатар ва къат1'ивалар.</p> <p>Табасаранарин гьамусдин деврин проза, дидин тематика ва проблематика. Дидин инсан ва Ватан ккун хьувалин гьиссар. Ватандин Аьхю дявдин гьагьи вахтарикан, ислягь зегьметнакан яратмиш дап1найи эсерар.</p>
	Текрар ап1бан бадали	2	
	Бик1бан ляхин	2	
	Классдин гьирагьдиъ гьурху эсерарин зинн сюгьбатар гьахбан бадали	8	

МЯЛИМДИЗ МЯНФЯАЪТ КТАБГЪУЗ ТЕКЛИФ АПШУРАЙИ МЕТОДИКАЙИН ЛИТЕРАТУРА

Урус ч1алниинди

1. Айзерман Л.С. Современный урок, литература и проблемное преподавание Методические рекомендации. Москва, 1969.
2. Беленький Г.И. Теория литературы в школе. Москва, 1976.
3. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. Изд. 7. Москва,
4. Збарский И.С., Полухина В.П. Внеклассная работа по литературе. (IV – VIII классы). Москва, 1975.
5. Кудряшов Н.И. Методика преподавания литературы. Москва, 1970. 1962. Липаев А.А. Методика литературного чтения. Москва 1952.
6. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. Москва, 1963. Светловская Н.Н. Методика внеклассного чтения. Москва, 1977.
7. Методика преподавания литературы. Под ред. З. Л.Рез. Москва, 1962. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. Москва, 2976.
8. Шербина В.Р. Проблемы литературного образования. Москва, 1982.
9. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана, Москва, 1986.
10. Гасанов М.М. Дагестанские народные пословицы, поговорки, загадки. Махачкала, 1982.
11. Расулов М.-Р. А. Изучение поэтических и прозаических произведений дагестанской литературы в 10-11 кл. Махачкала, 1990.
12. Расулов М.-Р. А. Изучение жизни и творчества М. Митарова в школе. Махачкала, 1989.
13. Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература, Махачкала, 1986.

Табасаран ч1алниинди

1. Гьясанов М.М. Дагъустан халкъарин литература. Мягъячгъала. 1982.
2. Гьясанов М.М. Адугъай-дугъай. Мягъячгъала, 1992.
16. Мягъямедов Т. V–VIII классарий литература кивбан методика. Мягъячгъала. 1979.
3. Расулов М.-Р. А. Табасаран ч1алнанна литературайин мялимариз кюмек вуди. Мягъячгъала, 79.
4. Шагмарданов Ш.И. Юкъубпи классдий багъри литература агъю апшуб. Мягъячгъала, 1983. Мектебдий табасаран фольклорин эсерар агъю апшуб. Мягъячгъала, 1990.
5. Къурбанов К.К. Школйириз урус ва табасаран терминологийин словарь. Мягъячгъала, 1982.

6. Юсуфов М.Г. Цийи дережйирихъна. Мягъячгъала, 1980.

7. Школайиъ табасаран литература агъю апІбан бязи месэлийр.
Мягъячгъала, 1981.